

การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร
AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHIST PRINCIPLES IN
ANATTALAKKHAṆA SUTTA

พระชาญชนก ยโสธโร (ชาญทางการ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๙

การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

พระชาณุชนก ยโสธโร (ชาณุทางการ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๙

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of Buddhist Principles in
Anattalakkhaṇa Sutta

Phra Chanchanok Yasodharo (Chanthangkan)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2016

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง
“การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิโกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร.)

(พระครูศรีปริยัตยาภิวัฒน์, ผศ.ดร.)

.....กรรมการ

(ผศ.ดร.สุชาติ บุษย์ชญาณนท์)

.....กรรมการ

(ดร.ธิดารัตน์ ดวงสินธุ์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูศรีปริยัตยาภิวัฒน์, ผศ.ดร. ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุชาติ บุษย์ชญาณนท์ กรรมการ

ผู้วิจัย

(พระชาวนก ยโสธโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

ผู้วิจัย : พระชาญชนก ยโสธโร

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูศรีปริยัตยาภิวัฒน์, ผศ.ดร.,

ป.ธ.๖, อภิธรรมบัณฑิต, M.A. (Pali), Ph.D. (Pali)

: ผศ.ดร.สุชาติบุษย์ชยานนท์, ศน.บ.(สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา),

ศน.ม.(พุทธศาสนาและปรัชญา), Ph.D.(Pali)

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๐ เมษายน ๒๕๖๐

บทคัดย่อ

การศึกษาวินิจฉัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร” มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาความเป็นมาและหลักการสำคัญของอนัตตลักขณสูตร ๒) เพื่อวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ๓) เพื่อการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรกับการดำเนินชีวิต การศึกษาวินิจฉัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวินิจฉัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากข้อมูลในปฐมภูมิและทุติยภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

ผลการศึกษาวินิจฉัยพบว่า

การศึกษาหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรพบว่าอนัตตลักขณสูตรเป็นพระธรรมเทศนาสัมพันธ์กับปฐมเทศนาเป็นหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสแสดงโดยมากเป็นพระสูตรที่ทำให้เกิดปัญญาพิจารณารูปนามโดยไตรลักษณ์ เกิดความรู้แจ้งซึ่งรูปและนามเป็นหนทางหลุดพ้นจากทุกข์ ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน

การศึกษาวินิจฉัยหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรกับหลักธรรมอื่น เป็นพระสูตรที่กล่าวถึงการออกจากทุกข์ ได้แก่ ความหลุดพ้นจากขั้น ๕ การดับขั้น ๕ ด้วยปัญญารู้แจ้งในรูปและนาม รู้แจ้งซึ่งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา และกำจัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ อุทธัจจะ มานะ อวิชชา ได้บรรลุพระอรหัตตผล ดับขั้นเข้าพระนิพพาน

การศึกษาวินิจฉัยหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรสามารถนำหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อความสงบสุขด้านจิตใจ ช่วยขจัดกิเลสเศร้าหมองซึ่งเป็นเหตุของการประกอบทุจริต ๓ อย่าง โดยการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นแนวทางเข้าใจถึงสภาวะจิตของตน

Research Title : An Analytical Study of Buddhist Principles in Anattalakkhaṇa Sutta

Researcher : Phra Chanchanok Yasodharo

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: PhraKrusipariyatpivatthana, Asst. Prof. Dr.,

Pali VI, Abhidhammapundit, M.A. (Pali), Ph.D. (Pali)

: Asst. Prof. Dr.Suchat Butjayanon, B.A. (Sociology and Anthropology),

M.A. (Buddhism and Philosophy), Ph.D. (Pali)

Date of Graduation : April 20, 2017

Abstract

The thesis entitled “an analytical study of Buddhist principles in Anattalakkhaṇa Sutta” has objectively served the following purposes ; 1) to study the history and predominant Buddhist principles in Anattalakkhaṇa Sutta 2) to analyze the Buddhist principles in Anattalakkhaṇa Sutta 3) to apply the Buddhist principles found in Anattalakkhaṇa Sutta to the actual ways of life. The qualitative research has been carried out for the present study as well as collecting the primary data from the Tipitaka – Buddhist scriptures, a commentary, a subcommentary, a sub–subcommentary along with the secondary data from the books and research papers etc. relating to the study.

Findings of the Study :

Anattalakkhaṇa Sutta was the preaching related to the first sermon of the Buddha demonstrating in the forms of story describing. This sutta provided the ways to gain the wisdom by considering the name and form carefully under the three characteristic conditions in order to enlighten the followers about the name and form that leading to the cessation of suffering, namely, the noble path, the consequence and the supreme goal of Buddhism.

The Buddhist principles found in Anattalakkhaṇa Sutta has also related to other Buddhist topics. The so-called sutta has represented the ways how to overcome the suffering, for example, the deliverance of five aggregates, the cessation of five aggregates with insight wisdom in the name and form, the liberation in impermanent, suffering and soullessness as well as getting rid of the ten fetters viz. false view of individuality, doubt, adherence to rules and rituals, sensual lust, repulsion, attachment to realm of form, attachment to formless realms, conceit, distraction, ignorance and finally becoming the enlightenment one.

The applications of Buddhist principles found in Anattalakkhaṇa Sutta for the actual life were served directly to the mental calmness, overcoming the defilements that was the cause of three wrong action and the practicing of insight development as the ways leading to the apparent understanding about oneself state of mind.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร” ศึกษาและวิเคราะห์พระสูตรในพระไตรปิฎก สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาและความช่วยเหลืออย่างดี ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณและขอบคุณ ณ โอกาสนี้แต่

ขอกราบขอบพระคุณพระเทพวราจารย์ (ปธ. ๙ M.A., Ph.D) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี ประธานอำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

คณาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ๒ ท่าน มี พระครูศรีปริยัตยาภิวังษ์, ผศ.ดร. และ ผศ.ดร.สุชาติ บุษย์ชฎานนท์ ได้ให้คำปรึกษาชี้แนะการศึกษาค้นคว้าประเด็นในเนื้อหาวิทยานิพนธ์ สำเร็จสมบูรณ์

คณะกรรมการกองบรรณาธิการวารสารใบลาน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี ที่ช่วยเผยแพร่งานวิจัย

พระมหาบัณฑิต ปณิตเสวี เจ้าหน้าที่ประจำศูนย์บัณฑิต ตรวจสอบรูปแบบโครงสร้างวิทยานิพนธ์และวิทยานิพนธ์ฉบับเต็ม

พระครูปิยธรรมประโชติให้การสนับสนุนงานวิจัยและพระมหาสิงห์ณรงค์ สุนทรเมธี, ดร. ช่วยแปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

อาจารย์ชันเตียน นามเกตู ให้คำปรึกษารูปแบบหน้าปกโครงสร้างวิทยานิพนธ์และสืบเอกณัฐพล ธาระวงศ์ เจ้าหน้าที่ห้องสมุดและพระสฤทธิ์ สุมโน เจ้าหน้าที่สถานีวิทยุให้คำปรึกษาด้านระเบียบการทำวิทยานิพนธ์

ผศ.ดร.บุญเลิศ ราโชติ ให้คำปรึกษาการทำวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับระเบียบวิธีวิทยานิพนธ์เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพและอาจารย์สมิตรชา ซาเสน อดีตเจ้าหน้าที่ศูนย์บัณฑิต ให้คำปรึกษาเกี่ยวกับระเบียบการทำวิทยานิพนธ์

พระชาญชนก ยโสธโร

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์	๖
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๖
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๖
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ ความเป็นมาและหลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตร	๑๒
๒.๑ ประวัติความเป็นมาของอนัตตลักขณสูตร	๑๒
๒.๒ หลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตร	๑๘
๒.๒.๑ หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร	๑๘
๒.๒.๒ หลักการสำคัญของไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร	๒๐
๒.๓ หลักธรรมที่สัมพันธ์กับอนัตตลักขณสูตร	๒๓
บทที่ ๓ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร	๒๗
๓.๑ วิเคราะห์มุมมองหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรในแง่มุมต่างๆ	๒๗

๑).	วิเคราะห์เปรียบเทียบหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเชิงอัตตากับอนัตตา	๒๘
๒).	วิเคราะห์มุมมองความเห็นแย้งกับหลักการในอนัตตลักขณสูตร	๓๐
๓).	การพิจารณาชั้นที่ ๕	๓๑
๔).	วิเคราะห์ไตรลักษณ์	๓๒
๕).	วิปัสสนาปัญญา	๓๓
๓.๒	วิเคราะห์การพิจารณาชั้นที่ ๕ ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๙	๓๔
๓.๒.๑	วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งทิวฐีวิสุทธิ	๓๔
๓.๒.๒	วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งกัขาวิตรณวิสุทธิ	๔๕
๓.๒.๓	วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๔๙
๓.๒.๔	วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๕๓
๓.๒.๕	วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์ แห่งญาณทัสสนวิสุทธิ	๖๑
บทที่ ๔	แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร	๖๓
๔.๑	การนำหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต ทั่วไป	๖๓
๔.๒	การประยุกต์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยการอบรมจิตภาวนา	๖๕
๔.๒.๑	การพิจารณาด้านบุคคล	๖๖
๔.๒.๒	การพิจารณาด้านปรากฏการณ์	๖๗
๔.๒.๓	การพิจารณาด้านสภาวะธรรม	๖๙
๔.๓	การประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยการแก้ไขปัญหา สภาวะธรรมในแวดล้อมทางสังคม	๗๘

๔.๓.๑ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาจักขุประสาท	๗๘
๔.๓.๒ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาโสตประสาท	๗๘
๔.๓.๓ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณากายประสาท	๗๙
๔.๓.๔ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณารูป	๗๙
๔.๓.๕ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาสมุฏฐานแห่งรูป	๗๙
๔.๓.๖ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาเวทนา	๘๐
๔.๓.๗ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเป็นเหตุเป็นผลของ รูปกับนาม	๘๐
๔.๓.๘ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเห็นในอนัตตลักษณะ	๘๑
๔.๓.๙ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเห็นผิดในรูปกับนาม	๘๑
บทที่ ๕ สรุปลผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๒
๕.๑ สรุปลผลการวิจัย	๘๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๕
บรรณานุกรม	๘๖
ภาคผนวก	๘๙
ประวัติผู้วิจัย	๙๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ ในการอ้างอิง ประกอบด้วย เลข/ชื่อ/หน้า หลังอักษรย่อของคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔ หมายถึง พระไตรปิฎกภาษาไทย สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค เล่มที่ ๑๗ ข้อที่ ๕๙ หน้าที่ ๙๔ ส่วน พระไตรปิฎกฉบับมหาวิทถารนัยใช้ เล่มที่/หน้า ในการระบุที่มาของข้อมูล เช่น ส.ธรรมภักดี, พระไตรปิฎกมหาวิทถารนัย ๕,๐๐๐ กัณฑ์, เล่ม ๕, หน้า ๗๒ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ข. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ชนธวารวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ชนธวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อนัตตลักขณสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้แก่ โกลนทัณณฺเฐ วปปะ ภัททียะ มหานามะ อัสสชิ ได้บรรลุพระอรหัตผลในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะและวันแรม ๑ ค่ำ, ๒ ค่ำ, ๓ ค่ำ, ๔ ค่ำ ตามลำดับ^๑ ซึ่งเป็นพระสูตรที่มีความสำคัญทางพระพุทธศาสนาและเป็นการปฏิบัติหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในสมัยนั้นที่ปรารถนาตัดหรืออาตมันเป็นสิ่งเที่ยงแท้ ด้วยเห็นว่าเป็นมุลการณ เป็นปฐมการณหรือต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง ด้วยความเห็นนั้นจึงเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นด้วยทิวฐิวา ชันธ ๕ เป็นธรรมชาติเป็นรากฐานของกายและใจ ความยึดมั่นนั้นเองทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นปัจจัยให้เกิดและการเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

อนัตตลักขณสูตรเป็นพระสูตรที่ทรงตรัสสอนต่อจากพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตา หมายถึง ความมิใช่ตน บังคับไม่ได้ มิใช่ตัวตน เป็นของมิใช่ตัวตน และทรงปรารภขันธ ๕ ว่าด้วยแห่งลักษณะโดยอรรถต่างๆ ว่า ปรี ริดดี ตุจฉิ สุกฺขญฺ อุนตตา ปรี แปลว่า เป็นอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใด ไม่เชื่อฟังผู้ใด ย่อมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ตามธรรมดาแห่งขันธ ๕ แม้ผู้ที่มีอำนาจวาสนามากสักเท่าใด ก็มีอาจห้ามปรามได้ ไม่อาจว่ากล่าวให้ขันธ ๕ เชื่อฟังได้^๒ และไม่เป็นที่ไปด้วยอำนาจของความปรารถนาเพื่อจะให้ขันธ ๕ นั้นอยู่ในสภาพคงทนยั่งยืน ไม่มีความเสื่อมและความอันตรายกันไป

ริดดี แปลว่า เล็กน้อย เพราะว่าเป็นของมีความสวยงามเล็กน้อย มีความสุขเล็กน้อย ไม่สวยงามอยู่ได้นาน เมื่อว่าตามความจริงแล้ว ไม่สวยงาม ไม่สุขเลย มีแต่ทุกข์และเป็นทุกข์อยู่เป็นนิจ และคำว่า ตุจฉิ แปลว่า เปล่า เพราะขันธ ๕ นั้นเป็นของเปล่าจากความสวย ความสุข หรือไม่มี ความสวยความสุขอยู่ในขันธ ๕ นั้นเลย คำว่า สุกฺขญฺ แปลว่า ว่าง เพราะขันธ ๕ ว่างจากความเป็นตัวตน คน สัตว์ เมื่อว่าตามความจริงแล้ว ไม่มีอะไรเรียกว่าตัวตน เมื่อชี้ลงไปว่านี่หรือคือ ตัวตน คน สัตว์ ก็จะตอบว่าไม่ใช่ ส่วนคำว่า อุนตตา หมายถึง ความมิใช่ตัวตน เพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด เพราะไม่มีผู้ใดเป็นนาย ไม่มีผู้ใดเป็นใหญ่^๓

^๑ ส.ธรรมภักดี, พระไตรปิฎกมหาวิถิตารณย์ ๕,๐๐๐ กัณท์, (พระนคร : โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘), เล่ม ๕, หน้า ๗๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, เล่ม ๒๗, หน้า ๑๓๙.

^๓ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙ - ๑๔๐.

อิตตา หมายถึง ความยึดมั่นในตัวตน ว่าเรา นั้นของเรา เราเป็นนั่น ด้วยทิวณฺฐิ ๒ อย่าง ได้แก่ สัสสตทิวณฺฐิ ความเห็นว่าเที่ยง อุกฺเขททิวณฺฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ ซึ่งเป็นความเห็นอย่างสุดโต่ง พระสูตรชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นพระสูตรแรกที่ตรัสสอนแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก่อนจะแสดง อนัตตลักขณสูตร ทรงแสดงข้อที่บรรพชิตไม่ควรปฏิบัติ ๒ ประการ คือการไม่ประพฤตินั้นที่สุด ๒ อย่าง ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนพัวพันอยู่ในกาม อิตตกิลมณานุโยค การทรมานตนให้ลำบาก^๔ ซึ่งแสดงให้เห็นทิวณฺฐิและอิตตาในชั้น ๕ ซึ่งเป็นผลให้ผู้ปฏิบัตินั้นไม่สามารถรู้ตนออกจากสังสารวัฏฏ์ได้ เพราะประกอบด้วยความเห็นผิดจิตติดอยู่ในห้วงของความเป็นอิตตา ไม่ใช่ความเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นด้วยปัญญา

เหตุซึ่งเป็นปัจจัยให้ปิดบังสามัญญลักษณะ ได้แก่ สันตติ ความสืบทอดแห่งรูปนาม อิริยาบถ ความผลัดเปลี่ยนกิริยาทางกาย ขนสัณญาคา ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน เป็นต้น สันตติปิดบังอนิจจตา อิริยาบถปิดบังทุกขตา ปฏิขสัณญูปิดบังอนัตตตา^๕ อิตตาย่อมเป็นเหตุให้เกิดทิวณฺฐิ ทิวณฺฐิเกิดได้เพราะมีอวิชชาเป็นมูล ผู้มากด้วยทิวณฺฐิ เรียกว่า ทิวณฺฐิจริต ผู้มากด้วยตัณหา เรียกว่า ตัณหาจริต เวทนาเป็นเหตุนิทาน สมุทัย ปัจจัยแก้ตัณหา เมื่อไม่มีเวทนาโดยประการต่างๆ แล้วตัณหาย่อมเกิดมิได้^๖ ผัสสะเป็นเหตุให้บุคคลบัญญัติอิตตา ด้วยสำคัญในเวทนาจึงบัญญัติอิตตานั้นเองว่า ความถึมมั่นของเราเนื่องด้วยเวทนา ย่อมเพ่งเล็งในข้อซักถามว่า สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ท่านเล็งเห็นอันไหนเป็นอิตตา หรือบัญญัติอิตตาวา ถ้าเวทนาไม่เป็นอิตตาแล้ว เราก็ไม่ต้องเสวยเวทนาเท่ากับเห็นว่ารูปมีเวทนา ย่อมเพ่งเล็งในข้อซักถามว่า ในรูปชั้นธลวันๆ ก็ยังมีได้มีความเสวยอารมณ์อยู่ทั้งหมดในรูปชั้นนั้น นั้น ยังจะสำคัญว่าเราได้หรือ^๗ เวทนาเป็นเหตุให้บุคคลบัญญัติอิตตาด้วยสำคัญว่า เวทนาไม่เป็นอิตตาของเราเลย อิตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนามิใช่ อิตตาของเราจะต้องเสวยเวทนาอยู่เพราะว่า อิตตาของเรามิเวทนาเป็นธรรมดา ย่อมเพ่งเล็งในข้อซักถามว่า เพราะเวทนาของเราจะต้องดับไปทั้งหมดทั้งสิ้น เมื่อเวทนาไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะเวทนาดับไป ยังจะเกิดอหังการว่าเป็นเราได้หรือ ในเมื่อเวทนานั้นดับไปแล้ว ฉะนั้นบุคคลย่อมไม่ควรที่จะเห็นเวทนาด้วยทิวณฺฐิว่า เวทนาเป็นอิตตาของเรา หรือถ้าเวทนาไม่เป็นอิตตาของเราแล้ว อิตตาของเราก็ไม่ต้องเสวยเวทนา หรือเวทนาไม่เป็นอิตตาของเราเลย อิตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนามิใช่ อิตตาของเราจะต้องเสวยเวทนาอยู่

อิตตาย่อมเป็นไปด้วยความได้เกิดเป็นไปในวิภูฏสงสาร ธรรมชาติที่มีอยู่เป็นธรรมดาของสรรพสัตว์ ธรรมชาติอันเป็นเหตุปัจจัย คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นเหตุให้มีทุกข์ ดังแสดงในปฏิจจสมุพบาทว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้มีสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้มีวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้มีนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้มีสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้มีผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้มี

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๕ พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, มหาหงส์ ชาญบาลีชำระและตรวจสอบ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ(อำนวยการ), ๒๕๕๐), หน้า ๗๑๐ - ๗๑๑.

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๑ - ๑๒๖ /๖๙ - ๗๑.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๒/๗๐.

เวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้มีตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้มีอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้มีภพ ภพเป็นปัจจัยให้มีชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้มีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ เป็นต้น^๘

พระพุทธศาสนามีถิ่นกำเนิดในชมพูทวีปกว่า ๒,๕๐๐ ปีแล้ว ปัจจุบันคือประเทศอินเดีย ความเป็นมาของศาสนาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชมพูทวีป เดิมแล้วเป็นถิ่นกำเนิดของชาวมลิกษะในเวลาต่อมาชาวอารยันได้อพยพเข้ามาครอบครองและปกครองแทนด้วยระบบวรรณะ ๔ และได้ผสมผสานความเชื่อเกี่ยวกับจิตวิญญาณ การเคารพบูชาภูตผีปีศาจ เทพเจ้าและธรรมชาติ^๙ และเกิดนิกายต่างๆ เช่น นิกายไวศณพ นิกายไศวะ นิกายศักติ นิกายคณะพัทยะ นิกายสรภัทธะ นิกายสมารธะ ซึ่งเคารพนับถือเทพเจ้าต่างๆ และพระอาทิตย์ เป็นต้น^{๑๐} กว่า ๔,๐๐๐ ปีก่อนพุทธศักราชได้กำเนิดศาสนาพราหมณ์^{๑๑} และปรัชญาเจ้าสำนักโดยพระฤาษีในศาสนาพราหมณ์ เช่น กบิลดาบสเจ้าปรัชญาลัทธิสังขยะเกิดก่อนพุทธกาล ๑๐๐ ปี^{๑๒} เจ้าลัทธิบางท่านร่วมสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้า เช่น นิครนถ์ นาฏบุตรหรือศาสตามหาวิระ ปุทธกัจจายณะ อชิตะเกสสัมพล มกขลิโคสาละ ปุณณกัสสปะ หรือลัทธิครูทั้ง ๖ มีหลักฐานปรากฏในพระไตรปิฎกเรื่องสามัญญผลสูตร ซึ่งเป็นการพบปะระหว่างพระเจ้าอชาตศัตรูกับครูทั้ง ๖ เป็นต้น และความเห็นของท่านเหล่านี้ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ

ความเห็นของเจ้าลัทธิปรัชญาเหล่านั้นมีทั้งส่วนที่ขัดแย้งและสอดคล้องกับพระพุทธศาสนาเถรวาท ความเห็นของเจ้าสำนักปรัชญาหลายๆ แล้วได้แก่ สำนักปรัชญาลัทธิเวทานตะ สำนักปรัชญาลัทธิินยาเย สำนักปรัชญาลัทธิไวเศษิกะ สำนักปรัชญาลัทธิสังขยะ สำนักปรัชญาลัทธิโยคะ สำนักปรัชญาลัทธิมิมางสา เป็นต้น ความเชื่อของเจ้าสำนักต่างๆ ก่อนสมัยพุทธกาลเกิดจากการรวบรวมแนวคิดของท่านฤาษีปรารภถึงความจริงอย่างแท้จริง สิ่งที่เป็นปฐมหรือต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง ลักษณะการมองปัญหาของเจ้าลัทธินักปรัชญาในสมัยนั้นเพื่อจะไขปัญหาว่า หากเรารู้ต้นกำเนิดที่มาของจิตหรือวิญญาณเป็นทางออกจากทุกซ์ได้ และวิธีการปฏิบัติเพื่อหาหนทางออกจากทุกซ์ของแต่ละสำนักแตกต่างกันไปตามหลักการและเหตุผล เช่น ปริมาตมันเป็นธาตุที่เที่ยงแท้ เป็นอมตะ ไม่ดับสูญ ส่วนมนุษย์นั้นเกิดจากชีวาตมัน ประกอบด้วยอวิชาชาความไม่รู้ ซึ่งยังมีการเวียนว่ายตายเกิดตลอดไป ตราบที่ชีวาตมันยังไม่รวมเข้ากับปริมาตมัน ซึ่งมีภาวะเป็นพรหม^{๑๓} เป็นหลักการของลัทธิเวทานตะ เปรียบเทียบในมุมมองของพระพุทธศาสนาเถรวาทปริมาตมันในความหมายของลัทธิเวทานตะ คือความเที่ยงแท้ซึ่งหมายถึงความเป็นพระพรหม ซึ่งเป็นที่มาของประเด็นในการทำวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยการศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารทางพระพุทธศาสนา

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๗/๕๘.

^๙ ดูรายละเอียดใน พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา, **ประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตทรายพริ้นติ้ง, ๒๕๕๐), หน้า ๓.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๒} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ปรัชญาเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร : หจก. นวสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๘.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา, **ประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตทรายพริ้นติ้ง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐.

เถรวาทในบทต่อไป ประเด็นสำคัญของพระพุทธศาสนาแห่งไตรลักษณ์มีหลักการแย้งว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ย่อมหมายรวมถึงจิตกับเจตสิกซึ่งเป็นปัจจัยต่อกัน อาศัยกันเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน ธรรมที่ไม่มีการปรุงแต่งจึงเรียกว่า อสังขตธรรม มีพระนิพพาน เป็นต้น พระพรหมยังถือว่ามิจิตเป็นสังขตธรรมและตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ ๓ ประการคือ กิเลสวิญญู กัมมวิญญู วิปากวิญญู^{๑๔} การกำจัดอวิชชาด้วยปัญญา พิจารณาเห็นสังขารเป็นของน่าเบื่อหน่าย เพราะเบื่อหน่ายจึงคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้นนี้เป็นหลักการตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท

ลัทธิินยายะมีหลักการว่าด้วยเรื่อง ทุกข์ ชาติ พุตกรรม และอวิชชา อวิชชา คือความไม่รู้ นำมาซึ่งความเกาะเกี่ยว ความแห้งแล้ง ความริษยา ความเห็นผิด ความประมาท อหังการและความโลภ ลัทธิินยายะกล่าวถึงอวิชชาเป็นประเด็นสำคัญ ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในบางเรื่อง และท่านฤาษีผู้รวบรวมคำสอนนี้ซึ่งยังพ้องกับพระพุทธเจ้าว่า “โคตมะ” คือท่านฤาษีโคตมะ^{๑๕} แต่เนื้อหาที่เป็นส่วนของเหตุผลเชิงลึกลับมีลักษณะเป็นตรรกวิทยาที่ประยุกต์ใช้กับนามหรือสภาวะธรรม กล่าวถึงปรมาตมันซึ่งเป็นความรู้แท้ ส่วนชีวาตมันไม่มีจุดสิ้นสุดมีทั้งสุขและทุกข์ ลัทธิเวเศษิกะมีแนวคิดที่ว่า โลกเกิดจากพลังงานอันมองไม่เห็น ที่สืบมาจากกรรมในภพก่อน แต่จิตอันยิ่งใหญ่คือ ปรมาตมัน ส่วนบุคคลเรียกว่า ชีวาตมัน ปรมาตมันเป็นอมตะ ไม่มีต้นไม่มีปลาย ไม่มีการแตกดับ แผ่ซ่านทั่วไปโดยปราศจากรูปร่าง และเป็นผู้สร้างสากลโลก^{๑๖} ลัทธิินยายะกล่าวถึงปรมาตมัน ซึ่งเป็นสภาวะเที่ยงแท้ เช่นเดียวกับลัทธิเวทานตะและลัทธิินยายะ แสดงวิธีการเข้าถึงคุณลักษณะพิเศษโดยธาตุทั้ง ๙ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ เป็นธาตุที่ก่อเกิดปสาท เช่น เตโชธาตุก่อเกิดจักขุปสาท อากาศธาตุก่อเกิดโสตปสาท วาโยธาตุก่อเกิดลมหายใจและชีวหาปสาท ปฐวีธาตุก่อเกิดฆานปสาท และธาตุเวลาที่มีลักษณะปริมาณที่กำหนดขณะให้ทราบว่ามี อดีต ปัจจุบัน อนาคต และธาตุที่เหลือได้แก่ ทิฆะ, อาตมะ, มโน มีลักษณะเป็นหนึ่งก่อให้เกิดความนึกคิดที่นั่นและที่นั่น ไกลและใกล้ ข้างล่างและข้างบน อาตมะคือตัวตน ถ้าไม่มีอาตมะแล้วอายตนะทั้งปวงก็ปราศจากความหมาย^{๑๗}

สรุปแนวคิดของเจ้าสำนักปรัชญาต่างๆ พอสังเขปว่า เป็นหลักการที่แสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์โดยค้นหาที่มาหรือธาตุแท้ของวิญญานหรือจิต เรียกว่าอาตมันหรือตัวตน ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือเที่ยงกับไม่เที่ยง ชีวาตมันไม่เที่ยงเพราะอยู่ใต้อำนาจของอภิปาหาหรืออภิปาหาความไม่รู้ ชีวาตมันซึ่งประกอบด้วยอภิปาหาแต่ปรมาตมันเป็นความรู้ที่เที่ยงแท้ ส่วนชีวาตมันสามารถรวมเข้ากับปรมาตมันได้เมื่อขจัดตัวอภิปาหาได้และปรมาตมันเที่ยงแท้เป็นพระพรหม เป็นผู้สร้างสรรคและมีอำนาจเหนือสรรพสิ่งทั้งปวง สรรพสิ่งเกิดจากปรมาตมันโดยการสร้างสรรคจากพระพรหม พระพรหมสร้างสรรคสรรพสิ่งซึ่งเกิดจากธาตุที่เล็กที่สุด

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๐.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐-๑๑.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๑.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน สมัคร บุราวาศ, **ปรัชญาพราหมณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พระนคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๗ - ๑๖๑.

ชั้น ๕ หมายถึง กองแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ลักษณะแห่งชั้น ๕ แสดงถึงองค์ประกอบของรูปกับนาม ปฐมตั้งกันเป็นร่างกายและจิตใจ เป็นองค์ประกอบที่นำมาเพื่อพิจารณาให้เห็นว่าชั้น ๕ นี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ควรยึดมั่นด้วยความเห็นสืบเนื่องจากกิเลสตัณหาเพราะเป็นของไม่เที่ยง เมื่อจกกลางความเห็นในความเป็นตัวตน บุคคล เราเขานั้นย่อมไม่มีเพราะชั้น ๕ เองหมายถึงกองแห่งรูปกับนาม ความเห็นด้วยทฤษฎีในชั้น ๕ ย่อมไม่พ้นจากอุปาทานชั้นทั้ง ๕ และเมื่อพิจารณาแยกส่วนประกอบจะพบว่า รูปอย่างหนึ่ง นามอย่างหนึ่ง แต่เป็นเหตุเป็นผลต่อกันตามเงื่อนไขและกฎแห่งธรรมชาติ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแสดงในปัจฉิมแห่งปฐมฐาน ๒๔ และหลักความเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกันในปฏิจกสมุปบาท รูปกับนามเป็นกลไกที่สืบเนื่องกันด้วยเป็นเหตุเป็นปัจจัยเพื่อการดำรงอยู่ด้วยลักษณะแห่งธรรมชาติ ธรรมดา ธรรมนิยาม เป็นกฎแห่งสภาวะความสมดุล ชีวิตจึงประกอบด้วยทุกข์ ความขัดแย้งอยู่ตลอด ไม่อาจจะห้ามปรามให้สิ่งนี้มี สิ่งนี้ต้องมี หรือจะเป็นไปได้ด้วยความปรารถนาว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ จงอย่าเป็นอย่างนั้น ตามสภาพของปัจจัยให้ เป็นไป แต่สภาวะเป็นเครื่องพัน ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น

จากที่กล่าวมาเป็นประเด็นสำคัญเพื่อพิจารณาแนวคิดในสภาวะของรูปกับนาม ซึ่งสอดคล้องกับเรื่องที่ทำกรวิจัยคือ ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยการสังเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรกับหลักธรรมอื่น ซึ่งเป็นพระสูตรสำคัญที่ทำให้ปัญญาวิเศษทั้ง ๕ ได้ดับพระธรรมเทศนานี้แล้วจิตหลุดพ้นจากอภิสสสำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยมีใจความว่า “รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จะเป็นอัตตา รูปนี้ก็ไม่ใช่ไปเพื่อความเจ็บไข้ บุคคลต้องได้รูปนี้ว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้ แล้วพระองค์ทรงยกเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขึ้นแสดงให้เห็นว่าเป็นอนัตตา และถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักเป็นอัตตาแล้ว ย่อมไม่ เป็นไปเพื่ออาหาร บุคคลย่อมได้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ว่า จงเป็นอย่างนี้เกิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดังนี้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ควรตามเห็นว่า นั่นเรา นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ภิกษุทั้งหลาย พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือ ไกล ล้วนแต่ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อพระอรชยสาวกผู้ได้ดับ พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งความเป็นไปแห่งปัจจัยประการนี้ เป็นเหตุยึดมั่น ละความเห็นอันเป็นความยึดมั่นนั้นแล้ว พิจารณาเห็นอยู่เนื่องๆ ซึ่งความเป็นธรรมดา ย่อมเบื่อหน่าย เพราะเบื่อหน่ายจึงคลายกำหนด เมื่อคลาย กำหนดย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก ดังนี้^{๑๘}

^{๑๘} คุรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔ - ๙๖. และดู ส.ธรรมภักดี, พระไตรปิฎกมหาวิถถารณัย ๕,๐๐๐ กัณฐ์, เล่ม ๕, หน้า ๗๒.

๑.๒ วัตถุประสงค์

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและหลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาแนวทางการประยุกต์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเพื่อนำไปใช้กับการดำเนินชีวิต

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ ความเป็นมาและหลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตรเป็นมาอย่างไร
- ๑.๓.๒ หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรมีหลักการอย่างไร
- ๑.๓.๓ แนวทางประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรในการดำเนินชีวิตมีแนวทางอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสารเพื่อมุ่งเน้นหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ เอกสารงานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา โดยการศึกษาจากเอกสารและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส รวมทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษาวิเคราะห์ โดยศึกษาหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรและนำข้อมูลมาวิเคราะห์ด้วยหลักธรรมต่างๆ จากเอกสารที่ได้ศึกษา เพื่อเปรียบเทียบ สังเคราะห์และอธิบายเชิงพรรณนาต่อไป

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในงานวิจัย

๑.๕.๑ หลักธรรม หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นไปในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ ชั้นที่ ๕ การพิจารณาชั้นที่ ๕ โดยไตรลักษณ์ มาพิจารณาความสอดคล้องของข้อมูลแล้วนำมาเปรียบเทียบในสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งขึ้นของสังขารว่า สรรพสิ่งปรุงแต่งขึ้นด้วยรูปและนามและชั้นที่ ๕ เป็นหน่วยประกอบกันเข้าเป็นรูปธรรมและนามธรรม และอารมณ์สำหรับพิจารณาให้เห็นความเป็นเหตุและผลของรูปกับนาม ได้แก่ ชั้นที่ ๕, आयตนะ, ธาตุ, อินทรีย์, อริยสัจ, ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

๑.๕.๒ อนัตตลักขณสูตร หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยสภาวะที่ไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องในการวิจัย มีดังนี้

๑) **พระพุทธโฆษาจารย์** รจนาในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคว่า เพราะเหตุที่สมาธิที่พระศาสดาทรงตรัสแสดงแล้วด้วยธรรมโดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถาว่า “สี่เล ปติภูธยา นโรสปลโย จิตตํ ปญฺญญจ ภาวยํ” ดังนี้ ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยสมาธิภาวนาอันแน่น มีอาณิสสรอันจะได้ถึงการบรรลุแล้วในอำนาจแห่งภิกษุญา เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง แต่นั้นพึงเจริญปัญญาเป็นลำดับไป”^{๑๙}

๒) **พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ)** รจนาในหนังสือวิปัสสนานัยว่า ปัญญาอันพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงแห่งรูปนาม เป็นไปด้วยลักษณะแห่งไตรลักษณ์พร้อมด้วยเหตุปัจจัย เรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ อันบังเกิดในญาณชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิญาณ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ยถาภูตญาณทัสสนนติ สปปจฺจยนา มรูปปริคฺคโห. เตน “อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนุ” ตีอาทิวเสน เจว “อิสสรโต โลโก สมโภติ” ตีอาทิวเสน จ ปวตตสฺส สมโฆมาภินิเวสสฺส ปห่านํ โหติ.^{๒๐} “ยถาภูตญาณทัสสนะ คือ การกำหนดรู้รูปนามพร้อมด้วยเหตุปัจจัย ทำให้ละความยึดมั่นผิดที่ดำเนินไปโดยนัยเป็นต้นว่า ‘เราเคยเกิดมาก่อนอย่างต่อเนื่องในภพที่แล้วมาก่อนจะถึงภพนี้หรือไม่’ และโดยนัยเป็นต้นว่า ‘สัตว์โลกเกิดจากพระผู้เป็นเจ้า’” ความรู้แจ้งแห่งกรรมและวิบากแห่งกรรมนั้นเป็นเหตุให้สิ้นความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการ ผู้เจริญวิปัสสนาจนปรากฏญาณนี้ย่อมรู้เห็นว่ามีเพียงรูปกับนามเกิดขึ้นโดยความเป็นเหตุและผล ความรู้แจ้งในสมุฏฐานแห่งปัจจัยเป็นต้น จึงเข้าใจว่ารูปนามในปัจจุบันเกิดจากเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๓) **พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)** กล่าวในหนังสือพุทธธรรมฉบับเดิมว่า ปัจจัยเพื่อให้เกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ อย่างดังนี้ คือ ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ

๑). ปรโตโฆสะ = “เสียงจากผู้อื่น” คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบาย การแนะนำชักจูง การสั่งสอน การถ่ายทอด การได้เรียนรู้จากผู้อื่น อันว่าสัมมาทิฐินี้ย่อมแย้งต่ออวิชชา ความเห็นเองผิด ความเห็นนั้นย่อมเป็นที่มาแห่งทุกข์ คำบอกเล่าถึงคนพาลหรือบัณฑิต เป็นที่มาของตัวอย่างที่ดี และตัวอย่างที่ไม่ดี เป็นต้น

๒). โยนิโสมนสิการ หมายถึง “การกระทำไว้ในใจอย่างแยบคาย” การพิจารณาสืบค้นถึงต้นสายปลายเหตุ การเห็นด้วยปัญญาสืบสาวได้ตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบ การรู้จักคิดพิจารณาด้วยอุบายอันแยบคาย การคิดแยกแยะออกดูตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของตนเข้าจับ^{๒๑}

^{๑๙} พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ** หน้า ๕๑๔.

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) ตรวจและชำระ พระคัมภีร์สาราถิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๑.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (นนทบุรี : โรงพิมพ์พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๓.

๔) พระพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ว่า โดยความจริงแห่งปรมาตถธรรมแล้วบุคคลและสรรพสิ่งไม่อยู่ในอำนาจ เพราะเหตุที่บุคคลตกอยู่ภายใต้กฎแห่งสามัญญลักษณะและบุคคลที่มีจิตใจประกอบด้วยอวิชา ไม่รู้ถึงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาย่อมมีความรู้สึก ว่า เรามี เราเป็น เป็นธรรมดา^{๒๒}

๕) พระธรรมธีรราชฆาตุมณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙) กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐานภาค ๑ เล่ม ๒ ว่า ความเบื่อหน่ายมิได้หมายเอาความเบื่อหน่ายอย่างชาวโลก เช่น เบื่อหน่ายต่อชีวิต ความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวงอุปมาว่าข้อนั้นฉันใดผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อถึงนิพพิทา ย่อมเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในภพ เพราะเบื่อหน่ายในรูปนาม เพราะที่มาของภพคือที่มาของการวายเป็นไปในภพภูมิต่างๆ ได้แก่ ภูมิ ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ เป็นต้น ถ้าเปรียบกับนก แม้เราจะทำกรงเงินกรงทองประดับด้วยมณีเพชรนิลจินดา แต่นกก็ไม่มีความพอใจในกรงนั้น ดังนี้^{๒๓}

๖) พระเทพมุนี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙) กล่าวในหนังสือวิปัสสนาที่ป็นถึงโทษของความอยากคือตัณหาอันไม่หมดสิ้น ความอึดในกามไม่มี ดังเรื่องพระเจ้ามณฑาตุมหาราชชวรวรรคขึ้นดาวดั่งส์แล้วนายอุทยานบาลผู้รักษาพระราชอุทยานมาพบเข้า ได้ตรัสก่อนจะสิ้นชีพิตักษัยว่า “เจ้าทั้งหลาย จงประกาศให้ทั่วทุกแห่งหนเป็นใจความว่า พระเจ้ามณฑาตุ ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเสวยราชสมบัติเป็นใหญ่ในมหาทวีป ได้เป็นใหญ่ในเทวโลกชั้นจาตุมอยู่ชั่วระยะหนึ่ง ได้มีโอกาสขึ้นไปเสวยเทวสมบัติกึ่งหนึ่งในสวรรค์ชั้นดาวดั่งส์ถึงกระนั้นยังไม่สามารถที่จะยังตัณหาตัณหาให้เต็มได้ มีกุศลจิตคิดปล้นเทวสมบัติของท้าวมรินทราราชผู้มีคุณ จึงสิ้นบุญตกลงมาในที่นี่ เป็นคำขอครั้งสุดท้ายของข้า”^{๒๔}

๗) พระพรหมมุนี สุวจร (ผิน ธรรมประทีป) กล่าวในหนังสือธรรมประทีปว่า การพิจารณาชั้น ๕ ให้แยกสกลกายออกเป็นรูปประการหนึ่ง ที่สำเร็จด้วยธาตุ ๔ มารวมเข้าจึงเกิดเป็นรูปกายขึ้น แล้วให้พิจารณานามทั้ง ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นามทั้งปวงเกิดด้วยธาตุรู้ แสดงอาการ รูปตั้งอยู่ได้เพราะธาตุ ๔ เมื่อธาตุแยกกันเป็นดับ เมื่อพิจารณาดังนั้น ย่อมเห็นว่ากายมีการเกิดดับแล้วถอนอึดตาคัตวตนเสียได้ ไม่ยึดมั่นในรูปนั้นๆ ว่า “เอต มม” รูปนามเป็นของเรา^{๒๕}

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ตถาตาพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๕๔.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชฆาตุมณี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

^{๒๔} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), วิปัสสนาที่ป็น, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๕๒.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมมุนี สุวจร (ผิน ธรรมประทีป), ธรรมประทีป, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๖๖.

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ประกอบด้วย

๑) พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร” พบว่า ปัญญาหรือความรู้ที่รู้ชัดที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความหลง โดยที่ความรู้ที่ชัดนี้มีความหมายครอบคลุมถึง กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาดภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาที่เหมือนดังแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี^{๒๖}

๒) พระครูธรรมธรรแสงชัย กนตสีโล (เพชรขึ้นสกุล) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอนึ่งคณสูตร” พบว่า ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานควรพิจารณารูปนาม โดยความเป็นไปตามความจริง ไม่ควรติดกับบัญญัติของรูปและนาม และพึงปฏิบัติธรรมให้เป็นไปตามความเป็นจริงของรูปนาม ย่อมละรูปนามที่พิจารณาเห็นได้เท่านั้น^{๒๗}

๓) พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร” พบว่า การที่จะกำหนดรูปนามนั้น เราต้องรู้จักรูปกับนามเสียก่อน เช่น ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง ชันธ ๕ เกิดแล้ว ชันธ ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่าง เวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ตาเป็นรูป เห็นนาฬิกาแง่มๆ แล้วใจสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จำนาฬิกาได้ว่างามความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้เห็นว่างามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญาณคือจักขุวิญญาณจิต เป็นจิตดวงหนึ่งเกิดทางจักขุวาร ตาเห็นรูปครึ่งหนึ่ง ครบชันธ ๕ พอดี ย่อชันธ ๕ ลงเป็น ๒ คือ รูปคงเป็นรูปไว้ตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ ชันธนี้ ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่า “นาม”^{๒๘}

๔) พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” พบว่า ความหลุดพ้นด้วยวิปัสสนาพละ ได้แก่ เพราะจิตไม่หวั่นไหวในนิมิตสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในอตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในราคะด้วยวิราคานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในสมุทัย

^{๒๖} พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์), “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕.

^{๒๗} พระครูธรรมธรรแสงชัย กนตสีโล (เพชรขึ้นสกุล), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอนึ่งคณสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๒๘} พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู), “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๑.

ด้วยนิโรธานุปัสสนาเพราะจิตไม่หวั่นไหวในอาทานะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะจิตไม่หวั่นไหวไม่กวดแกว่ง ไม่เอนเอียง เพราะละอวิชชา^{๒๙}

๕) พระสมมิตร ผาสุกโก (รัตนพานิซย์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูจันทปัญญาภรณ์ (ขาว จันทาโก)” พบว่า วิปัสสนา คือปัญญาหยั่งรู้เห็นแจ้งโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของสภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนามตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา ส่วนข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะตามความเป็นจริง ไม่ใช่เห็นไปตามที่เรารวดภาพ และความอยากได้^{๓๐}

๖) นายพรชัย พันธุ์ไสว ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์นิโรธสมาบัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า บุคคลที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้จะต้องเป็นพระอริยะบุคคล ๒ จำพวก ด้วยกำลังของสมาธิและกำลังของปัญญา โดยกำลังความสามารถทั้ง ๒ ส่วน คือ สมถพละอัน ได้แก่ สมาธิจรिया ๙ และวิปัสสนาพละ ได้แก่ ญาณจรिया คือ พระอนาคามีและพระอรหันต์ ที่มีความชำนาญในสมาบัติ ๘ เท่านั้น ซึ่งพระอริยะบุคคล ๒ จำพวกดังกล่าวจะต้องเป็นผู้มีความสามารถในการระงับสังขาร ๓ อย่าง ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร^{๓๑}

๗) นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” พบว่า เมื่อนิโรธานุปัสสนาถึงความบริบูรณ์แล้ว นิโรธานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา วิปริณามานุปัสสนาก็ชื่อว่าสำเร็จแล้วเป็นบางส่วน ครั้นทุกขานุปัสสนาสำเร็จแล้ว นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา และอาทีนวานุปัสสนาก็สำเร็จเหมือนกัน เมื่ออนัตตานุปัสสนาสำเร็จแล้ว อนุปัสสนาอีก ๓ ประการ เช่น ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ปฏิสังขานุปัสสนา และวิวิญญานุปัสสนาย่อมสำเร็จด้วยเหมือนกัน ที่กล่าวว่า สำเร็จแล้วเป็นบางส่วน เป็นการกล่าวในสัมมสนญาณเท่านั้น แต่ถ้าได้ญาณขั้นสูงตั้งแต่ภังคญาณขึ้นไป วิปัสสนาต่าง ๆ ก็ก็จะสำเร็จได้โดยบริบูรณ์^{๓๒}

^{๒๙} พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน พระสมมิตร ผาสุกโก (รัตนพานิซย์), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูจันทปัญญาภรณ์ (ขาว จันทาโก)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๑.

^{๓๑} นายพรชัย พันธุ์ไสว, “ศึกษาวิเคราะห์นิโรธสมาบัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๕.

^{๓๒} นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ, “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๕๙ – ๖๐.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวិเคราะห์เรื่องหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งเน้นศึกษาหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ซึ่งมีเนื้อหาจากพระไตรปิฎกภาษาไทย พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่มที่ ๔ และพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค เล่มที่ ๑๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และมีขั้นตอนและวิธีการศึกษาดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารทางพระพุทธศาสนาเถรวาทและคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส รวมทั้งเอกสารวิชาการและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ นำข้อมูลมาวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นความสอดคล้องกันของข้อมูลจากเอกสารต่างๆ วิเคราะห์เนื้อความแห่งอนัตตลักขณสูตรเพื่อศึกษาวิเคราะห์ แล้วเรียบเรียงนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ๒ ท่าน

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่อาจารย์ที่ปรึกษาตรวจสอบแล้วในส่วนที่ยังบกพร่องและส่วนที่เกี่ยวข้อง เนื้อหาที่ต้องขยายความเพิ่มเติมหรืออธิบายเชิงวิเคราะห์ มาปรับปรุงแก้ไขให้เรียบร้อย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงความเป็นมาและหลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

๑.๘.๓ ทำให้ทราบถึงแนวทางประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรกับการดำเนินชีวิต

บทที่ ๒

ความเป็นมาและหลักการสำคัญในอนัตตลักขณสูตร

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาในอนัตตลักขณสูตร ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระศาสดาทรงตรัสสอนแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ มีเนื้อหาจากพระไตรปิฎก ดังนี้

๒.๑ ประวัติความเป็นมาของอนัตตลักขณสูตร

๒.๒ ความสำคัญของหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

๒.๓ หลักธรรมที่สำคัญกับอนัตตลักขณสูตร

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอนัตตลักขณสูตร เป็นต้นว่า “รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จะเป็นอัตตา รูปนี้ย่อมไม่เป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ บุคคลต้องได้ในรูปนี้ว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้” โดยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขึ้นแสดงให้เห็นว่าเป็นอนัตตา และถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักเป็นอัตตาแล้ว ย่อมไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ บุคคลย่อมได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ว่า จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดังนี้

๒.๑ ประวัติความเป็นมาของอนัตตลักขณสูตร

อนัตตลักขณสูตร ว่าด้วยลักษณะมิใช่ตัวตน อนัตตลักขณสูตรเป็นพระสูตรที่ ๒ ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ องค์ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ผล ในวันเพ็ญเดือน ๘ ดังนี้ เพื่อให้ทราบถึงประวัติความเป็นมาของอนัตตลักขณสูตร ควรทราบประวัติโดยย่อของพระศาสดาและหลักธรรมที่ทรงแสดงแก่ พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก่อนเพราะเป็นเหตุได้ดวงตาเห็นธรรม พอสังเขป ดังนี้

ด้วยพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งแห่งแคว้นสาเกตปุณณิศาเป็นเหตุให้พระองค์ทรงอธิษฐานในการประกาศพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคงในครั้งที่พระองค์เพิ่งได้ทรงตรัสรู้ใหม่ ได้รับคำของท้าวสักกเทวราช เพราะทรงพิจารณาบุคคล ๔ ประเภทที่มีอุปนิสัยต่างกันในการได้ตรัสรู้ธรรม ได้แก่

๑. อุคฆมิตถุญญ ผู้รู้และเข้าใจหลักธรรมเพียงยกหัวข้อขึ้นแสดง เปรียบได้กับดอกบัวที่พ้นน้ำ พอถูกแสงแดดก็เบ่งบาน

๒. วิปจิตัญญู ผู้รู้และเข้าใจหลักธรรมเมื่อท่านอธิบายข้อธรรมนั้น เปรียบได้กับดอกบัวบนผิวน้ำ

๓. เนยยะ ผู้รู้และเข้าใจหลักธรรมเมื่อท่านอธิบายบ่อย ๆ เปรียบได้กับดอกบัวใต้น้ำ จะบานในวันต่อ ๆ ไป

๔. ปทปรมะ ผู้มีบทร้อยอย่างยิ่งเพราะไม่สามารถจะอบรมให้เข้าใจในหลักธรรมได้ สอนไปเพื่อเป็นอุปนิสัยในภพต่อไป เปรียบได้กับดอกบัวที่ยังไม่โผล่จากตมต้องเป็นอาหารของปลาและเต่า^๑

ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ องค์ ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบันเพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แล้วได้ตรัสแสดงอนัตตลักขณสูตร เป็นผลให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ หลุดพ้นจากอาสวะกิเลส และพุทธสาวกของพระพุทธเจ้าทุกองค์ล้วนมีอุปนิสัยในการบำเพ็ญบารมีเพื่อได้เป็นพุทธสาวกของพระองค์ ซึ่งเกิดด้วยการตั้งความปรารถนาไว้ในอดีตแล้ว^๒ และพระองค์จักทรงตรัสสอนพระธรรมวินัยตามอุปนิสัยอันแก่กล้าของพระสาวกเพราะทรงมีญาณชื่อว่า อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ ญาณอันเป็นเครื่องรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย^๓ ดังนี้

การที่พระพุทธเจ้าจะทรงประกาศพระศาสนาแก่ชาวโลกได้นั้น ด้วยทรงมีเหตุในปณิธานแต่ภพอดีตตั้งความปรารถนาในพุทธภูมิในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งแล้วได้ลัทธิญาเทศจากพระพุทธเจ้าว่าจักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาลข้างหน้าโน้นเพื่อให้สมทานวัตรทั้ง ๑๐ ประการ^๔ เพื่อการบำเพ็ญบารมีให้ถึงความบริบูรณ์ ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมะบารมี ปัญญาบารมี วิริยะบารมี เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระศรีศากยมุนีสมณะโคดม ได้บำเพ็ญทานบารมีในพระศาสนาของพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ในอดีตกาลกว่า ๔ อสงไขยแสนกัป ครั้งเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส แล้วได้รับการพยากรณ์จากพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ดังนี้^๕

พระประวัติของพระผู้มีพระภาคเจ้าก่อนจะได้ตรัสรู้นั้น ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางพิมพาหรือพระนางยโสธรา เมื่อมีพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ทรงเสวยสุขในราชสมบัติอยู่ถึง ๒๙ พรรษา ทรงได้พบกับเทวทูตทั้ง ๔ ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ใน ๓ ประการแรกนั้นทรงบังเกิดซึ่งธรรมสังเวชในพระหทัย แต่เมื่อได้พบสมณะ ทรงบังเกิดความสงบนิ่งในพระทัย แล้วทรงครุ่นคิดและตัดสินใจออกหนีจากการเสวยสุขในราชสมบัติต่อไป ได้ลอบหนีไปในเวลาเที่ยงคืนโดยมำกัณฐกะกับนายฉันทะอำมาตย์ผู้คอยติดตามและนำเรื่องไปทูลต่อพระราชบิดาและพระราชมารดาว่าทรงสละความสุขจากการเสวย

^๑ คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, **นักธรรมชั้นตรี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๗ - ๒๗๘.

^๒ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๙๕ - ๖๐๒/๙๑ - ๙๒.

^๓ คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, **นักธรรมชั้นโท**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๗๑.

^๔ บารมี, **พระพุทธเจ้าองค์ใหม่ที่จะตรัสรู้ต่อจาก “เจ้าชายสิทธัตถะ”**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕๗.

^๕ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๖๔/๑๕๗.

ราชสมบัติแล้ว ออกผนวชเพื่อค้นหาหนทางออกจากทุกข์ แล้วทรงได้เข้าศึกษาในสำนักของอาจารย์ ๒ ท่าน ได้แก่ อาหารดาบสกาลามโคตรและอุทกดาบสรามบุตรเป็นเหตุให้พระองค์ทรงได้บรรลุสมาบัติ ๗ และสมาบัติ ๘ แล้วทรงลาอาจารย์ไปเพื่อแสวงหาทางหลุดพ้นจากทุกข์อันหมดจดยิ่งกว่าต่อไป เป็นต้น แล้วได้พบกับปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ หนึ่งในนั้นเป็นพราหมณ์ผู้พยากรณ์หลังจากที่พระองค์ทรงมีพระชนมายุได้ ๓ วันว่าจักทรงออกผนวชแล้วได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเพียงประการเดียว คือ ท่าน โภณฑัญญะพราหมณ์ ดังนี้ ด้วยเหตุดังกล่าวปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ จึงได้ติดตามอุปัฏฐากพระองค์ เพราะหวังว่าเมื่อพระองค์ตรัสรู้ธรรมแล้วจักได้ฟังพระโอวาทและสำเร็จอมฤตธรรมตามพระองค์ ดังนี้ เป็นต้น ในลำดับที่พระองค์ทรงตัดสินใจจักทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยานั้นมิได้ทรงย่อถ้อยอยู่ ๖ พรรษาแต่ก็ไม่ได้ตรัสรู้ธรรมเลย เมื่อทรงกลับมาฉันภัตตาหารเพราะตริกได้ถึงการทรมานตนอย่างนี้ว่ามีใช้หนทาง ตรัสรู้ได้อย่างแน่นอน จึงเป็นเหตุให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ หนีจากพระองค์เพราะคิดว่าพระองค์จักไม่ได้ตรัสรู้แล้ว เพราะคลายความเพียรเวียนมาเป็นผู้มักมาก ดังนี้ จากนั้นได้บำเพ็ญภาวนาทางจิตหรือปัญญาแต่เพียงพระองค์เดียวได้พบกับนางสุชาดาผู้ถวายข้าวมธุปายาส ๔๙ ก้อนและโสถถียพราหมณ์ ได้ถวายหญ้ากู่สะ ๘ กำมือ ในวันวิสาขบูชา ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ดังนี้ ทรงไปถึงแห่ง โคนต้นโพธิ์ คือ ต้นอัสสัถตพทกษั ได้วางหญ้าเป็นอาสนะรองนั่งใต้ต้นโพธิ์นั้นแล้วทรงเริ่มบำเพ็ญเพียรทางจิตและทรงตั้งปณิธานอย่างแน่วแน่ว่า “หากไม่ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณแล้ว แม้เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป ก็ตามที่ เราจะไม่ลุกขึ้นจากบัลลังก์นี้” ครั้นแล้วด้วยปณิธานอันแน่วแน่ได้ทรงบรรลุญาณทั้ง ๓ ประการ ตามลำดับแห่งกาลทั้ง ๓ ได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุจูปาตญาณ อาสวักขยญาณ ตามลำดับแห่งยามทั้ง ๓ กาลนั้น แล้วทรงได้บรรลุพระสัมโพธิญาณตรัสรู้เป็นพระอนุตรตรัสมาสัมพุทธเจ้าอย่างสมบูรณ์ ได้เสวยวิมุตติสุขอยู่ ๗ สัปดาห์ แล้วทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้งกว่าบุคคลจะเข้าใจจึงบังเกิดความมักน้อยในอันอยู่ผู้เดียว ครั้งนั้นท้าวสักกเทวราชได้ทราบความดำริของพระองค์จึงลงจากเทวภูมิมาทูลอาราธนาให้พระองค์ทรงโปรดสรรพสัตว์แสดงธรรมแก่ผู้มีฤดีในตาน้อยมีอยู่ ดังนี้ จากนั้นพระองค์ทรงได้พิจารณาอุปนิสัยในการได้บรรลุธรรม แล้วทรงกระทำอายุสังขารอิฐฐานว่าจักประดิษฐานพระพุทธศาสนาตราบเท่ากาลที่ธรรมวินัยนั้นยังไม่ถึงซึ่งความมั่นคง ครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงพิจารณาถึงอาจารย์ทั้งสอง ทราบว่าท่านทั้งสองนั้นได้ทำกาละไปแล้วเมื่อไม่นานมานี้ แล้วทรงดำริถึงปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก็ทรงทราบว่า ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ อยู่ที่ป่าอิสิปตมฤคทายวัน เมืองพาราณสี แคว้นมคธ ดังนี้ แล้วได้เสด็จดำเนินไปด้วยพระบาทเพื่อโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมตามพระองค์ ในลำดับที่ทรงมุ่งเสด็จไปป่าอิสิปตมฤคทายวัน ได้พบกับบอชีกเดินสวนทางมา แล้วถามพระผู้มีพระภาคว่า “อินทริย์ท่านผ่องใสนัก ผิพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นครูของท่าน ท่านชอบใจธรรมของใคร” แล้วพระองค์ทรงตรัสว่า เราได้ตรัสรู้เอง ไม่ได้ชอบใจธรรมของใคร ไม่มีใครเป็นศาสดา ดังนี้^๖

ในกาลเมื่อพระองค์เสด็จใกล้จะถึง ฝ่ายปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ แลเห็นแล้วตกลงกันว่า พระสมณโคตมกำลังเสด็จมานั้นแล้ว ทรงเป็นผู้คลายความเพียรเวียนมาเป็นผู้มักมาก พวกเราอย่าลุกรับกราบไหว้ จัดแต่อาสนะไว้ พระองค์จะปรารภนานั่งก็นั่ง ดังนี้ ลำดับนั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้

^๖ ดูรายละเอียดใน คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเชียงใหม่, **นักธรรมชั้นตรี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๓ - ๒๓๙.

เสด็จมาถึง ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ต่างก็สืบทอด ได้ทำการปฏิสังขรณ์อย่างปกติ แต่ยังคงเรียกชื่อพระองค์โดยออกชื่อพระนาม และใช้คำว่าอาวุโส จึงทรงตรัสห้ามถึง ๓ ครั้งว่า “เธอทั้งหลายอย่าร้องเรียกพระองค์โดยชื่อและคำว่าอาวุโส เพราะเราได้ตรัสรู้แล้ว เมื่อเจียโสตสดับพระธรรมก็จักได้ทำที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้” ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ยังคงร้องเรียกอยู่เช่นเดิม แต่เมื่อพระองค์ทรงตรัสให้ระลึกถึงคำกล่าวนี้ว่าเคยได้ตรัสดังนี้หรือไม่ เป็นเหตุให้ปัญจวัคคีย์ระลึกได้ว่า พระองค์ไม่เคยตรัสอย่างนี้มาก่อน จึงตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา ดังนี้ว่า บรรชิตไม่ควรเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่าง ได้แก่ ๑. กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนพัวพันอยู่ในกาม ๒. อัตตกิลมณานุโยค การประกอบกรรมทานตนให้ลำบาก ก็หนทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) อันเป็นไปเพื่อการประพุดิที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คือญาณและความสงบ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ๓. สัมมาวาจา วาจาชอบ ๔. สัมมากัมมันตะ ประพุดิชอบ ๕. สัมมาอาชีวะ การงานชอบ ๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ ๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ ๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ แล้วทรงตรัสแสดงธรรมซึ่งเป็นข้อปฏิญาณการตรัสรู้ธรรมทั้งปวง คือ อริยสัจ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกขอริยสัจจ์ ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์ ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ เป็นต้น

ทุกขอริยสัจจ์ ได้แก่ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นที่พอใจก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้ตามความปรารถนาก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่ออุปาทานขันธทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์ เป็นต้น

ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์ ได้แก่ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลิน ความกำหนัดรักใคร่ในกาม คือ กามตัณหา และตัณหา ๒ อย่าง ได้แก่ ภาวตัณหาและวิภวตัณหา เป็นต้น

ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ ได้แก่ ความดับตัณหาเพราะความสละ ละทิ้งซึ่งความอาลัยในสังขตธรรม ความสารถด้วยปัญญาตัวเองโดยชอบเป็นที่ออกเพราะรู้แจ้งความดับไปแห่งตัณหาเพราะรูปนาม คือ เหตุของทุกข์ เป็นต้น

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ หนทางดับซึ่งตัณหา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อย่าง ได้แก่ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา การพูดชอบ สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ^๗ เป็นต้น

พระธรรมเทศนาอันเป็นการปฏิญาณถึงการได้ตรัสรู้ในธรรมทั้งหลายด้วยพระองค์เอง ดังนี้

ว่าโดยสังขญาณ กิจจญาณ กตญาณแห่งทุกขอริยสัจจ์มีใจความว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ทุกขอริยสัจจ์ ภิกษุทั้งหลายจักขุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่านี้ ทุกขอริยสัจจ์ เป็นกิจควร

^๗ ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๒ - ๑๖/๑๘ - ๒๓.

กำหนดรู้ ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้ว ในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจจ เราได้กำหนดรู้แล้ว”

ว่าโดยสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณแห่งทุกขสมุทัยอริยสัจจมีใจความว่า “ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจจ ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจจ เป็นกิจควรละ ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจจ เราได้ละแล้ว”

ว่าโดยสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณแห่งทุกขนิโรธอริยสัจจมีใจความว่า “ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ทุกขนิโรธอริยสัจจ ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจจนี้เป็นกิจควรทำให้แจ้ง ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขนิโรธอริยสัจจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว”

ว่าโดยสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจมีใจความว่า “ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจนี้เป็นกิจควรทำให้แจ้ง ภิภุทั้งหลายจักภุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว”^๘

พระไตรลักษณ์เป็นหลักการสำคัญทางพระพุทธศาสนาหรือเป็นคำสั่งสอนโดยมากในพระธรรมวินัยของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ความว่า รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา หากรูปจักเป็นอัตตาแล้ว รูปย่อมไม่เป็นไปเพื่ออาหาร บุคคลย่อมได้ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดังนี้^๙ สรรพสังขารธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ควรจะตามเห็นว่าของเรา นั่นเรา ชื่อว่า จิตนั้นเป็นใหญ่ในหน้าที่ ย่อมมีผลเป็นไปในกากระทำ ตัดสินซึ่งอารมณ์ เจตคติในความกำหนดรักใคร่ เป็นไปในกาตัดสินใจ การตกลงใจ ย่อมเลือกสรร ความเห็นของบุคคลย่อมเกิด ณ ที่นั้น ย่อมเป็นไปในกาหนด เป็นต้น

^๘ วิมทา. (ไทย) ๔/๑๕ - ๑๖/๒๒ - ๒๓.

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘ - ๓๘๙.

หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ แล้ว โภณฑัญญะพราหมณ์ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยธรรมจักขุว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมดับไปเป็นธรรมดา” โภณฑัญญะพราหมณ์ได้ทูลขอบวชเป็นพระสาวกในพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบองค์ ๓ ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล้วพระองค์ทรงตรัสแสดงอนัตตลักขณสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เป็นเหตุให้พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผลกันตามลำดับ ดังนี้^{๑๐}

การแสดงพระไตรลักษณ์ที่มาในอนัตตลักขณสูตรนี้ ทำให้มองเห็นนัยสำคัญด้วยการเปลื้องซึ่งทิฏฐิ ๒ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง (เท่ากับความเห็นโน้มเอียงว่าตัวตน) อจฺเณททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ (เท่ากับเห็นว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย หรือเห็นว่าบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ไม่ต่างกับปุถุชน) เพราะในพิธีเจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์มาเป็นอารมณ์แห่งสังขารธรรมในลำดับของปฏิบัติภาวนาทิสสนวิสุทธิหรือการพิจารณาห่วงเอาอารมณ์แห่งวิปริณามลักษณะอันเกิดแต่สภาวะลักษณะมาเป็นอารมณ์ โดยความเป็นจริงของสรรพสิ่งที่ปรากฏในพื้นที่อารมณ์กรรมฐานนั้นคือความจริงสูงสุด เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดลึกซึ้ง ย่อมเห็นว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน^{๑๑} และยึดห่วงพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ได้ เอาสังขารธรรมเป็นทางดำเนินของสังขตธรรม เพื่อพิจารณาเห็นโทษภัยและทางปลอดโปร่ง สังขตลักษณะมีบาทฐานชัดเจนที่ได้กำหนดรู้ในลำดับแห่งญาณชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิและกัขาวิตรณวิสุทธิ ธรรมที่เป็นไปแก่การกำหนดรู้ในลักษณะแห่งรูปและนามประการใด คือ ปัญญาในสภาวะลักษณะและวิปริณามลักษณะ สมุฏฐานปัจจัย กัมมวิภูฏี สืบเนื่องกันตลอดด้วยความเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน เพื่อเปลื้องกิเลสอันเป็นความยึดมั่นและเห็นตามที่เป็นจริงแห่งสังขตธรรมย่อมไม่ถือนั่นในความเห็นตามเป็นจริงนั้น เพราะธรรมอันเป็นไปแก่การกำหนดรู้ในสภาวะลักษณะนั้น เมื่อพิจารณาจัดเป็นกองๆ แล้ว ย่อธรรมแล้ว ทุกชั้นตอนของลำดับแห่งญาณล้วนจัดว่าเป็นปัญญาทั้งสิ้น เพียงแต่ต่างกันไปตามรูปพยัญชนะเท่านั้นแต่ความเป็นสภาวะแท้จริงคือปัญญาที่ละกิเลส ความรู้ที่จัดเป็นปริชาญาณหรือความรู้ความเชี่ยวชาญจัดเป็นปัญญาญาณในที่นี้ เป็นต้น ดังกล่าวนี้เนื่องด้วยกิจ ๔ ญาณ ๓ เพราะเป็นเหตุต่อกันเป็นบาทฐานในปัญญาเป็นที่รองรับแก่การบรรลुरुยัสัจจ ๔ เป็นต้น

ความเห็นและความเชื่อเกี่ยวกับชีวิต กรรม วิบากของกรรม เป็นเหตุเกิดของการบัญญัติอรรถาเพราะปรารภเหตุอันเป็นที่เกิดขึ้นของปัจจัยหรือผลต่าง ๆ ด้วยเป็นปัจจัยและไม่เป็นปัจจัย^{๑๒} บ้าง ซึ่งอาจถูกหรือผิดย่อมได้ ด้วยความเห็นที่เที่ยง เห็นว่าขาดสูญ เห็นว่ามีเหตุ เห็นว่าไม่มีเหตุ ความเห็นเหล่านี้มิใช่หนทางในอริยมรรค เพราะความเห็นเหล่านี้เข้าข้างฝ่ายอวิชชา ความเห็นเหล่านี้จึงมิใช่ทางดับทุกข์ แต่เป็นทางให้เกิดความสงสัย ความพะวง ความแสวงหาซึ่งหนทางอันเป็นโมกขธรรมยังมีใช่ว่าอันทำให้สิ้นสุดของข้อสงสัยได้ เพราะผัสสะเป็นเหตุให้บัญญัติอรรถาย่อมตริกเอาตามอาการบ้าง^{๑๓} ตริกเอาตามตรรกศาสตร์บ้าง ตริกเอาตามอารมณ์บ้าง ตริกเอาตามคำสอนของผู้เป็น

^{๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘.

^{๑๒} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๘ - ๒๙/ ๑๑.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๗/๖๗.

อาจารย์บ้าง เป็นต้น ความเห็นอันเป็นไปในกามด้วยความพอใจอันเกิดแก่ทวารทั้ง ๖ อารมณ์ทั้ง ๖ เป็นเหตุแก่มะมูลจิตครอบงำปิดบังองค์แห่งพระไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณ์ พระไตรลักษณ์นี้ว่าโดยนัยสำคัญแล้วคือปัญญานั้นเอง เพราะให้บังเกิดขึ้นซึ่งความรู้แจ้งแห่งรูปนาม เพื่อออกจากความเป็นปัจจัยแก่ความเกิด เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยพบว่า อนัตตลักษณะสูตรเกิดเนื่องด้วยธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเพราะทรงบัญญัติการได้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ด้วยอาการ ๑๒ อย่างในอริยสัจ ๔ ความจริงอันประเสริฐแห่งธรรมทั้งหลายว่าเป็นธรรมอันพระองค์เองไม่เคยได้สติมาก่อนว่า เป็นธรรมอันเป็นไปด้วยอริยสัจ ๔ ประการ ดังนี้ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ซึ่งเป็นการพบปะครั้งสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันอาสาฬหบูชา เพราะเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบองค์ ๓ ประการ ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก่อนที่พระองค์จะทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตร เพราะเป็นพระสูตรว่าด้วยการยังธรรมจักรให้เป็นไป และเพราะเป็นหนทางสายกลางอันพระองค์ได้ตรัสรู้ดีแล้ว ได้แก่ การไม่ประพฤติในที่สุดต่าง ๒ ทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนในกาม อตตกิลมณานุโยค การทรมานตนให้ลำบาก เป็นต้น แล้วทรงตรัสแสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นข้อบัญญัติได้ว่าทรงตรัสรู้ด้วยอาการ ๑๒ อย่างถึงความบริสุทธิ์ บริบูรณ์แล้ว ดังนี้

๒.๒ หลักการสำคัญในอนัตตลักษณะสูตร

ในหัวข้อนี้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๒ ประเด็น คือ หลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรและหลักการสำคัญของไตรลักษณ์ในอนัตตลักษณะสูตร

๒.๒.๑ หลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตร

หลักธรรมโดยความหมาย คือ คำสั่งสอน, สภาวะธรรมซึ่งเป็นคำกลางๆ หมายรวมเอาทั้ง กุศล อกุศล อภัยกฤต สภาวะลักษณะด้วยหมายเอาธรรมรูปและธรรมนาม เช่น ชั้นทั้ง ๕ กอง ส่วนหลักธรรม ได้แก่ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ว่าโดยลักษณะของสังขตลักษณะ ได้แก่ ชั้น ๕ คือ สภาวะธรรมที่กำหนดรู้ได้ คือ อารมณ์แห่งชั้นทั้ง ๕ กองนั้น ส่วนวิปริณามลักษณะ ได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน^{๑๔} ชั้น ๕ จัดเป็นวิปัสสนาภูมิ พื้นอารมณ์แห่งการเจริญภาวนา เพื่อการพิจารณาเห็นซึ่งสามัญญลักษณ์^{๑๕} และทางออกจากรูปนามนั้นด้วยปัญญาอันชอบเพราะรู้แจ้งแก่รูปนาม พื้นอารมณ์หรือวิปัสสนาภูมิ ได้แก่ ชั้น ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๑ เป็นต้น ว่าโดยย่อว่า รูปกับนาม เรียกรวมกันว่า รูปนาม^{๑๖} ดังนี้ ในอริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กำหนดลักษณะ คือ อนุโลมนัยและปฏิโลมนัย (ปัจจัย) นิพพัตติลักษณะและวิปริณามลักษณะ (วิปัสสนาภูมิ) เป็นต้น

^{๑๔} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๔๘.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๔๐.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๓๖.

พระไตรลักษณ์เนื่องด้วยอารมณ์ที่กำหนดรู้ในวิปัสสนากรรมฐาน คือ ชั้น ๕ อายุตะนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เพื่อการพิจารณาด้วยปัญญาอันถูกต้อง และแยกคายเป็นสภาวะธรรมแห่งรูปและนามอันมีลักษณะธรรมชาติให้เห็นผิด (โมหะ) และเป็นข้อกำหนดรู้ในลำดับแห่งญาณชื่อว่า ทิณฺณวิสุทฺธิ การเห็นวิปริณามลักษณะเท่ากับเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๑๗} เป็นต้น หลักธรรมที่มีบทบาทในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ ชั้น ๕, ไตรลักษณ์, นิพพิทา เป็นต้น ความสํารอกซึ่งกิเลสในสังขารธรรมทั้งปวง เพราะพิจารณาเห็นความเป็นวิปริณามลักษณะ อันเป็นไปในวิภูฏสงสารด้วยประการต่างๆ ประกอบด้วยภัยและความแปรปรวนเป็นเหตุให้เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารธรรม ย่อมเป็นไปในความไม่กำหนดยึดมั่นในกามคุณทั้งหลาย คือ วิราคานุปัสสนา ย่อมเกิดอารมณ์สงบจากกิเลส คือ นิโรธานุปัสสนา ย่อมเกิดอารมณ์เบื่อหน่ายในสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวง คือ นิพพิทานุปัสสนา เป็นต้น^{๑๘}

ความเข้าใจในชั้น ๕ ในสังคัมโดยทั่วไป ชั้น ๕ เป็นหลักการที่ทำให้เข้าใจถึงชีวิตและจิตใจได้ เป็นความเข้าใจในเชิงลึกหรือส่วนประกอบกันเข้าของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานนี้เองเป็นความรู้รูปธรรมนามธรรม ความรู้ในพื้นที่แห่งอารมณ์นี้เป็นตัวกำหนดให้จิตพัฒนาซึ่งปัญญาในระดับสูงขึ้นไปเพราะรู้แห่งธรรมชาติของนามธรรม (กิเลส) และรูปธรรมนั้นเป็นเหตุ ดังนี้ ธรรมอันเป็นไปโดยมากของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ไตรลักษณ์ ความว่า รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา เป็นต้น^{๑๙} การศึกษาด้านปริยัติธรรมย่อมเป็นส่วนสำคัญอันดับแรกของปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน การปฏิบัติเป็นเหตุให้รู้ซึ่งจิตแห่งตน ความรู้ในตนและข้อปฏิบัติด้วยศีล สมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ชนะตน เห็นตน ย่อมกำจัดได้ซึ่งความสำคัญว่าตัวตนนั้นเองเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดังคำพุทธภาษิตที่ว่า การชนะตนนั้นยอดเยี่ยม^{๒๐} ดังนี้ ความเข้าใจในหลักธรรมด้วยการปฏิบัติเป็นเหตุของสติ เป็นต้น

ความเข้าใจผิดไม่ตรงกับหลักความจริงเพราะเห็นว่าง่าย เพราะเกิดจากอุปนิสัยในการศึกษาค้นคว้า ทำการวิจัย การปฏิบัติไม่สม่ำเสมอ เข้าใจไม่ถูกต้อง เป็นเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งมิจฉาทิณฺณ ความเห็นผิดจากความจริง ความเห็นผิดจากหลักการของพระพุทธศาสนาหรือเห็นผิดจากความจริง ได้แก่ อริยสัจ ๔ ประการและมีขณิมาปฏิปทา การพิสูจน์ผลการใคร่ครวญไม่สืบเนื่อง มีปัญหาด้านความเข้าใจด้านภาษาและไวยากรณ์ในพระไตรปิฎกไม่ถูกต้อง เข้าใจยาก เป็นต้น ผู้ถ่ายทอดหลักธรรมมักอธิบายในเชิงวาทีศิลป์ หรือเน้นทักษะการพูดในรูปแบบของตน เช่น การพูดเชิงชวนเชื่อเพื่อให้เกิดความน่าสนใจในมุมมองของผู้พูด พูดเชิงโน้มน้าวจิตใจ ภาวะความเสื่อมทางความจำสมาธิสั้น จัดว่าเป็นปัญหาอีกมุมหนึ่งในการเรียนรู้หลักธรรม เป็นต้น

หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ ชั้น ๕ และไตรลักษณ์มีหลักธรรมที่สอดคล้องสัมพันธ์กัน เพราะเป็นการบรรลุธรรมที่ประกอบด้วยหลักแท้ ได้แก่ อริยสัจ ๔ เป็นต้น ตัวอย่างใน

^{๑๗} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๓๘.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๗๒ - ๔๗๓.

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๙.

^{๒๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓/๖๒.

วิธีการปฏิบัติกรรมฐานหรือแนวทางแห่งวิสุทธิ ๗ เป็นการพิจารณาเห็นความจริงในสภาวะนั้นๆ เรียกว่า สภาวลักษณะ ซึ่งเป็นข้อกำหนดรู้ในพื้นที่อารมณ์เป็นบาทฐานแก่ปัญญาที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต้องแยกแยะให้ออกและรู้แนวทางอย่างชัดเจนจึงจะบังเกิดปัญญาในการปฏิบัติขั้นนี้ หลักธรรมดังกล่าว ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เป็นต้น อารมณ์เป็นที่กำหนดเอาซึ่งการพิจารณาให้เห็นความเป็นวิปริณามลักษณะ ดังนี้คือ ขันธ์ ๕ (รูป, จิต, เจตสิก), आयตนะ ๑๒ (อารมณ์เพื่อรู้รูปนามว่าตน มิใช่ตน), ธาตุ ๑๘ (อารมณ์เพื่อรู้รูปนามว่าตน มิใช่ตน), อินทรีย์ ๒๒ (อารมณ์เพื่อรู้รูปนามว่าตน มิใช่ตน), อริยสัจ ๔ , ปฏิจจสมุปบาท ๑๑ เป็นต้น^{๒๑} ไตรลักษณ์หรือวิปริณามลักษณะ กิจ ๔ โดยสัจ ๔ ประการแบ่งออกเป็นสายเกิดและสายดับแห่งปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นข้อกำหนดพิจารณาในอารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐาน

การพิจารณาตัวปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทโดยพิสดาร ได้แก่ สังคหะ ๔, สนธิ ๓, อาการ ๒๐, มูล ๒^{๒๒} ในที่นี้มีขอบข่ายอธิบายหลักธรรมที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตรและหลักธรรมที่สัมพันธ์กัน เป็นต้น ภาษาที่เป็นสภาวะนิรุตติเข้าใจในลักษณะความหมายของหลักธรรมนั้น อาจเข้าใจไม่ตรงกันกับบุคคลทั่วไปในการนำมาฝึกปฏิบัติ หรือหลักการไม่สอดคล้องกับความเห็นของผู้ปฏิบัติ โดยลักษณะของผู้ปฏิบัติที่ย่อมมีจริตต่างกัน มีกิเลสและอินทรีย์ต่างกัน การปฏิบัติด้วยหน่วงเอาอารมณ์แห่งกรรมฐานภาวนาถูกกับจริต เพื่อข่มตัวกิเลสและเจริญในกุศลธรรมเป็นเหตุบังเกิดปัญญาที่ประกอบด้วยกุศลจิตพิจารณาเห็นซึ่งพระไตรลักษณ์^{๒๓} คือ เป้าหมายในการปฏิบัติเจริญสติภาวนาวิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยพบว่า ความสำคัญของไตรลักษณ์กับเจตคติในการดำเนินชีวิต หลักการของไตรลักษณ์นั้นมีบทบาทด้านการนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวคิดในการแก้ปัญหาด้านจิตใจเพราะความยึดมั่นถือมั่นเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ความขัดแย้งด้านจิตใจ เพราะประสบกับความผิดหวังในการดำรงชีวิตนับว่าเป็นเรื่องใหญ่ของสังคมในสมัยปัจจุบัน ความหวาดระแวง ความเครียดและก่อปัญหาทางจิต ในขณะที่สังคมในสมัยปัจจุบันนี้เต็มไปด้วยการแข่งขันด้านเศรษฐกิจเพื่อการอยู่รอด เป็นต้น ทั้งหมดนี้จัดเป็นทุกข์ขันธ์ ความจริงของสรรพสัตว์ คือ ความเป็นทุกข์ด้วยภัยต่างๆ จากสังคม จากการดำรงชีวิต การป้องกันล้วนเป็นผลมาจากความจริง คือ ทุกข์ เป็นต้น

๒.๒.๒ หลักการสำคัญของไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร

๑. การพิจารณาถึงความเป็นไปแห่งปัญหาแล้วนึกโน้มนำไปในปัญหานั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเป็นอุปนิสัย

๒. พิจารณากำหนดในปัญหาทุกอย่างว่า เป็นของเกิดจากความไม่เที่ยงแท้แน่นอน เพราะบางทีก็สมปรารถนา บางทีก็ผิดหวังเป็นอุปนิสัย

^{๒๑} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๓๘.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๒๑.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๖.

๓. การพิจารณาในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณานึกห่วงเอาอารมณ์ของกรรมฐานเห็นด้วยวิปริณามลักษณะเป็นเบื้องต้น ได้แก่ ผู้เจริญพระกรรมฐานในชั้นทวิภูฏิวิสุทธิ และตลอดลำดับแห่งวิปัสสนาญาณทั้ง ๙

การนึกห่วงเอาอารมณ์ด้วยมนสิการจะถึงความบริสุทธิ์ กำจัดซึ่งวิปลาสได้ เกิดจากความรู้อันหลักการและความเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของรูปและนามเป็นเหตุนำมาซึ่งความยึดมั่นและความสละซึ่งกิเลสเป็นเหตุให้ยึดมั่นนั้น การพิจารณาไตรลักษณ์ในอารมณ์ที่เป็นพื้นแก่มนสิการเจตสิกธรรม เป็นตัวให้เห็นว่าธรรมดาของสรรพสัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม^{๒๔} ไม่ควรยึดมั่นว่าเรา ว่าของเรา เราเป็นนั่น^{๒๕} อำนาจของอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดซึ่งทวิภูฏิวิสุทธิ^{๒๖} ลักษณะที่เป็นปัจจัยปิดบังพระไตรลักษณ์ ได้แก่ สันตติปิดบังอนิจจัง อริยาบถปิดบังทุกขัง ฆนสญญาปิดบังอนัตตา^{๒๗} ความรู้เห็นพระไตรลักษณ์ เกิดจากการศึกษาแล้วเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งแก่รูปนามทั้งปวงเป็นเหตุให้รู้ ความรู้เกิดจากการศึกษาด้านปริยัติ ได้แก่ การศึกษาด้านหลักการทฤษฎี การฟัง การอ่าน การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ เป็นต้น

การศึกษาด้านปริยัติถือว่าเป็นส่วนสำคัญแก่การปฏิบัติและปฏิบัติ การฝึกจิตเจริญปัญญาด้วยตนเองเกิดในผู้ที่มีปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ต่างๆ แต่การค้นหามหาหนทางเหล่านั้นมักบัญญัติอรรถาเพราะความหลง สติปัญญาในการรู้เท่าทันกิเลสไม่แก่กล้า มีความสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือเกิดความหลงว่าเราได้บรรลุธรรมเป็นเหตุให้เกิดทวิภูฏิวิสุทธิ เพราะความเห็นนี้ไม่อนุโลมไปตามกิจแห่งวิปัสสนา ปัญหาของผู้ปฏิบัติ เกิดจากความรู้อันหลักพระธรรมไม่เพียงพอ ซึ่งเป็นส่วนขจัดความสงสัยและเพราะสำคัญด้วยธรรมที่พระศาสดาทรงตรัสสอนไม่ถูกต้อง จึงแก้ไขปัญหาด้านสภาวะธรรมไม่ได้ ความก้าวหน้าด้านปัญญาหยุดในนิมิตนั้นๆ เป็นต้น

การกำหนดรู้ด้วยอรรถาในกาลทั้ง ๓ เป็นไปเพื่อคลายความสงสัยในกาล ได้แก่ ความเกิดดับในภวังคจิตและขวนจิต อารมณ์ซึ่งอาศัยผัสสะเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ สัญญา สังขาร วิญญาณ และขณะจิต ๓ ขณะ ในจิตดวงหนึ่งๆ ได้แก่ อุปาทกขณะ ความเกิดขึ้นแห่งจิต ฐิติขณะ ความตั้งอยู่แห่งจิต และกங்கขณะ ความดับของจิตดวงนั้นๆ^{๒๘} จิตมีดวงเดียวแต่ประเภทของจิตมี ๘๙ ดวง และเวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ในกาลทั้ง ๓ ประการ เป็นต้น เพราะจิตรู้ในการเปรียบเทียบซึ่งสภาวะธรรมที่แปรเปลี่ยน ได้แก่ สังขารเจตสิก วิตก วิจารณ์ ผัสสะ เจตนา เป็นต้น

ความเห็นวิปริตในรูปและนามด้วยเหตุคือ อวิชา ความไม่รู้ เป็นเหตุแก่โมหะมูลจิตประกอบด้วยทวิภูฏิวิสุทธิเจตสิกธรรมเป็นปัจจัยแก่โมหะมูลจิตเป็นตัวปิดกั้นวิชาให้เห็นวิปริตในอารมณ์ทั้งหลายว่า เทียง เป็นสุข มีตัวตน เป็นต้น ความเห็นว่าเชือกคืองู จัดเป็นทวิภูฏิวิสุทธิวิปลาส ความเห็นอันยึดมั่นเนื่องด้วยขั้น ๕ จัดว่าเป็นอรรถา เช่น รูปมีสัญญาเทียง เท่ากับมีวาหะว่า รูปมีสัญญาจักไม่มี

^{๒๔} คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, **นักรธรรมขั้นเอก**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๗.

^{๒๕} วิมหา. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙.

^{๒๖} พระพุทฺธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๖๒๑.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๑๐ - ๗๑๑.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๙๕.

สัญญาหามีได้ เพราะความเห็นนี้ย่อมแย้งกับหลักการของวิญญาณฐิติ ๗ ความว่า “สัตว์ผู้เข้าถึงภูมิชื่อว่า อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เป็นต้น”^{๒๙} ย่อมไม่มีรูป ความว่ารูปมีสัญญานั้นย่อมเป็นความเห็นผิดเพราะมีวาตะเห็นผิดในรูป เท่ากับเห็นว่ารूपมีสัญญาจัดเป็นทวิฐิเป็นประการหนึ่ง ดังนี้

โมหะกิเลสคือที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม มีกามคุณทั้ง ๕ เป็นวัตถุล่อลวงให้จิตผูกพันในวัตถุกาม ความเพลิดเพลินยิ่งนักในกามคุณ จิตเมื่อรับอารมณ์มาเสวย ตัดสินซึ่งอารมณ์นั้นเป็นเหตุยึดมั่นในอารมณ์นั้น ดังนี้ จิตอันเกิดขึ้นสืบเนื่องกันอย่างไม่ขาดสายนับแต่ปฏิสนธิวิญญาณมีอันให้รู้ เสพเสวยซึ่งอารมณ์ต่างๆ สืบเนื่องตราบเท่าถึงจุติจิต^{๓๐} จัดเป็นวิญญาณชั้นในปัจจุัน^{๓๑} ความหมดจด ความบริสุทธิ์ ได้แก่ ศีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ ปัญญาวิสุทธิ เป็นมูลเหตุแก่การพิจารณาเห็นซึ่งความบริสุทธิ์นั้นคือเครื่องรู้แห่งขั้นทั้งหลาย ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น การประพุดด้วยพิจารณาตน ด้วยข้อวัตรประกอบด้วยอินทรีย์สังวร พิจารณากายเป็นอารมณ์กรรมฐานด้วยจิตสงบระงับ การละกิเลสอันเป็นไปในกายกรรม วจีกรรม และมนโกรรม เป็นต้น ไม่เคลือบแคลงสงสัยในอารมณ์กรรมฐาน พิจารณาไตร่ตรองถึงการประพุดด้วยความไม่ประมาทในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในการศึกษา^{๓๒} การศึกษาด้านปริยัติธรรมเป็นส่วนสำคัญในพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าโดยตรง ไม่เสียเวลาปฏิบัติไปเปล่าๆ เป็นต้น การปฏิบัติเป็นส่วนสำคัญต่อการเรียนรู้เพราะเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน การศึกษาด้านปริยัติอย่างเดียวย่อมไม่ได้สัมผัสถึงสภาวะ หนักในความรู้แห่งอักขระและการจดจำมักเป็นไปเพื่อเปลื้องวาทะ วิวาทถกเถียงกันด้วยหลักการ ฉะนั้น ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคได้แสดงไว้ในออลคัทฑูปมสูตรถึงบุรุษเรียนเปล่า ไม่พิจารณาธรรมที่พระองค์ตรัสสอน^{๓๓} ย่อมเข้าไม่ถึงความจริงแห่งทุกขนั้น ดังนี้

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยพบว่า บทบาทของหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเป็นหัวใจสำคัญในการกำหนดรู้ถึงสภาวะตามเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง^{๓๔} ชั้น ๕ คือพื้นอารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐาน^{๓๕} ส่วนไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะหรือวิปริณามลักษณะของชั้น ๕ นั้นเอง^{๓๖} การหน่วงเอาอารมณ์แห่งวิปัสสนาจึงประกอบด้วย ภูมิหรือพื้นของอารมณ์และวิปริณามลักษณะ เป็นต้น

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๗.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๖๘.

^{๓๑} พระพุทฺธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๐๔.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๐.

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๒.

^{๓๔} ดุราเยลเยียดใน วิ. มหา. (ไทย) ๔/๒๑/๒๗ - ๒๘.

^{๓๕} พระพุทฺธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๓๗.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๔๘.

๒.๓ หลักธรรมที่สัมพันธ์กับอนัตตลักษณะสูตร

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของหลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตร มุ่งประเด็นสำคัญใน ๒ พระสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงตรัสแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรด้วยทรงปัญญาการตรัสรู้ธรรมอันไม่เคยดับมาก่อนว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในความจริงอันประเสริฐว่าเป็นทุกข์ คือ ความจริงที่เป็นไปในสรรพสัตว์ที่มีสมุฏฐาน ได้แก่ รูปนาม เป็นเหตุแห่งทุกข์ คือ ความจริงที่เป็นไปในสรรพสัตว์ที่มีเหตุ ได้แก่ ตัณหา เป็นความดับเหตุและผลแห่งทุกข์ คือ พระนิพพาน เป็นแนวทางเพื่อดับเหตุและผลแห่งทุกข์ คือ มรรคมีองค์ ๘ เพราะเป็นกิจควรรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนิน เป็นต้น อีกนัยหนึ่งทรงประสงค์จักแสดงหลักพระธรรมวินัยด้วยเป็นการเริ่มต้นของการประกาศพระศาสนาของพระองค์ ดังนี้

หลักพระธรรมวินัยมีระเบียบขั้นตอนเป็นหมวดหมู่ไม่ลักลั่นซ้ำซ้อน มีหลักแท้หนึ่ง ไม่ใช่การกล่าวเท็จหรือคำกล่าวเชิงวาหะศิลป์เพื่อการโน้มน้าวจิตใจให้เกิดความเลื่อมใสอย่างงมงาย สามารถพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผล หรือไม่มีใครจักกล่าวหาได้ว่า ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงว่าให้โทษจริงแล้วธรรมนั้นไม่ให้โทษจริง หรือธรรมอันใดที่พระองค์แสดงแล้วว่าให้คุณแล้วหลักธรรมนั้นกลับไม่ให้คุณแต่ให้โทษ ดังนี้^{๓๗} หลักธรรมของพระองค์มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันทั้งหมด ไม่เป็นปฏิปักษ์หรือขัดแย้งกันทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ยิ่งกว่ามนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เป็นผู้สามารถฝึกบรูษะได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นผู้หักเสียซึ่งกมลแห่งสังสารวัฏฏ์^{๓๘} ทรงเป็นศาสดาเอกของโลก เป็นพระสัมพันธัญญะ ทรงรู้หมดทุกสิ่งทุกอย่างแม้ในอดีตและอนาคต ดังนี้

อัมมจักกัปปวัตตนสูตรแสดงถึงการได้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายด้วยอริยสัจ ๔ นี้ ด้วยอาการ ๑๒ อย่าง ดังนี้ ตรัสแสดงธรรมที่บรรชิตไม่ควรประพฤติในที่สุด ๒ อย่าง ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค การไม่ประกอบตนพัวพันอยู่ในกามประการหนึ่ง อตตกิลมณานุโยค การไม่ประกอบการทรมานตนให้ลำบาก หนทางสายกลางคือหลักการดำเนินถึงความสงบบริสุทธิ์ สว่างด้วยปัญญา เพราะละซึ่งกิเลส ตัณหา อุปาทาน และทรงแสดงอริยสัจ ๔ ประการ เป็นต้น

ทุกข์อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ คือ ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความชรา ความตาย ความโศกเศร้ารำพัน ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ความร่ำไห้คร่ำครวญ ความอาลัยอาวรณ์ ความคับแค้นใจ ความแค้นใจ เป็นต้น

ทุกข์อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือ ความอยากในกาม ความอยากมีอยากเป็น ความไม่ยอมอยากมีอยากเป็น เป็นต้น

ทุกข์นิโรธอริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ความสำรอกออก ซึ่งกองกิเลส ความดับของตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดหรือความดับทุกข์คือ พระนิพพาน เป็นต้น

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๘๖.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๖๙.

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ คือ ความจริงอันประเสริฐคือ ทางให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ สัมมาทิฐิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา การพูดชอบ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ การระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ เป็นต้น

ใจความพระธรรมเทศนาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ ทุกขอริยสัจจ์ นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์ นี้ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ นี้ทุกขนิโรธคามินีอริยสัจจ์ เป็นกิจควรรู้ เป็นกิจควรละ เป็นกิจควรทำให้แจ้ง เป็นกิจควรดำเนิน บังเกิดขึ้นในญาณว่า ทุกข์เราได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเราได้ละแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคเราได้ดำเนินแล้ว เป็นต้น

หลังจากพระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้วบังเกิดให้แผ่นดินกัมปนาท ห้วนไหว^{๓๙} แล้วได้ตรัสแสดงอนัตตลักขณสูตร ว่าด้วยลักษณะมิใช่ตัวตนเป็นเหตุให้จิตของปัญจวัคคีย์ ทั้ง ๕ สิ้นอาสวะกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันตชีนาสพ เพราะพิจารณาอย่างพิเศษจำเพาะในชั้นนี้ทั้ง ๕ นี้ เริ่มด้วยการแสดงพระธรรมเทศนา มิใช่บทเบื้องต้นแต่เป็นการตรัสรู้ถึงธรรมทั้งปวงนั้นซึ่งปรากฏด้วยอริยสัจจ์ ๔ ประการทั้งหมดนั้น ชื่อว่า เป็นไปด้วยสัจธรรม ๔ ประการ ดังนี้ และเป็นเหตุให้ปัญจวัคคีย์ ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยบทแห่งธรรมในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ความว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา” การได้ดวงตาเห็นธรรมตามพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น โดยนัยแห่งความหมายว่า “ธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า” ว่า โดยอรรถแห่งเนื้อความนี้แสดงให้เห็นว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง” มีขอบข่ายกว้างเท่ากับเนื้อความแห่งพระธรรมเทศนาว่า “ธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า” ขอบข่ายของการอ้างถึงธรรมมีขอบข่ายเท่ากัน แต่ต่างกันโดยตัวปัญญา ในความหมายของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นเนื้อความแสดงให้เห็นถึงตัวบทแห่งธรรมที่รับรู้ได้เห็นแล้ว แต่ในความหมายของปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น จัดเป็นธรรมที่เรียกกล่าวถึงตัวบทแห่งธรรมโดยรวมที่ยังไม่ทราบชัดว่าธรรมเหล่านั้นคืออะไร เพราะเหตุนี้เมื่อพระองค์แสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้วทรงแสดงซึ่งอนัตตลักขณสูตรเป็นลำดับต่อไป ดังนี้

ความหมายของความว่า “ธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า” ธรรมในที่นี้ หมายถึง สภาวะ, อารมณ์ที่เกิดกับใจ, ธรรมารมณ์^{๔๐} ซึ่งให้ความหมายของคำว่า “ธรรม” คือตัวที่เป็นปัจจัยให้เกิดกระบวนการของสภาวะธรรม^{๔๑} ตัวปัจจัย ได้แก่ อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ เป็นต้น^{๔๒} รวมความเอากระบวนการของรูปกับ

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน วิ. มหา. (ไทย) ๔/๑๓ - ๑๗ /๒๐ - ๒๕.

^{๔๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙) หน้า ๒๐๘.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑) หน้า ๑๕.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๘.

นามว่า “รูปนาม”^{๔๓} ซึ่งมีขอบข่ายถึงขั้น ๕ เพราะจัดเข้าในรูปขั้นและนามขั้น ๔ (จิตและเจตสิก) จิตหรือวิญญาณ ในความรู้เรื่องญาณวิทยา (ปรัชญา) แสดงว่า ความรู้เกิดขึ้นได้อย่างไร ซึ่งจะต่างกันไปตามทฤษฎีของเจ้าสำนัก^{๔๔} จิตเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อเจตสิก ประกอบกับเจตสิก^{๔๕} จิตประพฤติ เป็นไปด้วยสภาพของความคิด การตัดสินใจอารมณ์ จะกำหนดว่าเป็นสุขย่อมเป็นสุข จะกำหนดว่าเป็นทุกข์ย่อมเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นกลไกของสภาวะแห่งนามธรรม มีหน่วยมูลฐาน ได้แก่ ผัสสะ เจตนามนสิการ ธาตุ ๔ เป็นปัจจัยให้วิญญาณ จึงมีเวทนา สัญญา สังขาร เป็นต้น^{๔๖} การเป็นเหตุเป็นผลต่อกันแล้วเกิดสภาวะธรรมนี้ เรียกว่า “ธรรม”^{๔๗} ธรรมเป็นเครื่องกำหนดให้รู้ในปัจจัยนี้อย่างประเสริฐ ได้แก่ กิจในอันให้รู้ซึ่งปัจจัยนั้น กิจในอันให้ละเหตุของปัจจัยนั้น กิจในอันให้ดับเหตุพร้อมทั้งผลของปัจจัยนั้น กิจในอันให้ดำเนินถึงความดับแห่งเหตุและปัจจัยนั้น ธรรมจึงรวมเอาลักษณะแห่งขั้น ๕ ด้วย^{๔๘} หรือพิจารณาโดยนิพัตติลักษณะและวิปริณามลักษณะหรือกล่าวโดยรวมว่าความรู้ชัดแห่งรูปนามเป็นไปด้วยทุกข์และทางดับทุกข์ เป็นต้น^{๔๙}

วิเคราะห์เพิ่มเติมว่า ธรรมสังเวทในความรู้แห่งทุกข์หรือภัยบังเกิดขึ้นแห่งสังขารธรรมทั้งปวง ความเห็นปรากฏถึงธรรมอันมีความดับสูญ เป็นอันสืบเนื่องด้วยกิจ ๔ ญาณ ๓ ได้แก่ กิจอันให้ถึงแก่ความประจักษ์ในธรรมจักขุว่า สรรพสังขารทั้งปวงมีลักษณะเป็นทุกข์ล้วนเป็นไปเพื่อความมีทุกข์ ประกอบด้วยทุกข์เป็นเบื้องหน้าต่อไป ปรากฏในสรรพสังขารว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของสูญไปจากเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น ด้วยประการต่างๆ ว่า เดียวให้ร้อน ให้เย็น เดียวสุข เดียวทุกข์ มีสภาวะแปรปรวนระคนไปด้วยปัญหาต่างๆ ในชีวิต ถูกบีบคั้นให้ต่อสู้ดิ้นรนไปต่างๆ นานา ให้ถึงความเป็นผู้ต้องหา ตกอยู่ใต้อานาจแห่งการบีบคั้นต่างๆ สารพัดแห่งสิ่งที่เรียกว่า ทุกข์หรือภัย เป็นจริงในสรรพสัตว์ทั้งปวง ดังนี้^{๕๐} ประการต่อมาคือ ทุกข์สมุทัยหรือภัยทุกข์ คือ ผลของตัณหา มีที่มาจากตัณหา ซึ่งเป็นปัจจัยตัวใหญ่ ควบคุมซึ่งรูปนามให้เป็นไปในความพลัดเปลี่ยนยิ่งนักในกามคุณ เพราะตัณหาทำให้มีซึ่งการแสวงหาเป็นลำดับถัดไป กามราคะ กามตัณหาอันยังให้ถึงความอึดมิได้ ให้สุขน้อยแต่ทุกข์นาน^{๕๑} การเป็นไปด้วยทางดับซึ่งทุกข์ ได้แก่ การดับเหตุเสียคือ ตัณหา เพราะรู้แจ้ง^{๕๒} ได้แก่ ความรู้ในความดับด้วยอาการให้รู้ซึ่งที่เกิดแห่งตัณหา เพราะตัณหาที่ย่อมอาศัยรูปและนามให้เป็นไป เพราะ

^{๔๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘) หน้า ๑๕๔.

^{๔๔} รศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ, **ปรัชญาอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ.เอส.พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๔๗) หน้า ๒๓.

^{๔๕} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระอภิธรรมปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑) หน้า ๔๔.

^{๔๖} พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๕๓๙.

^{๔๗} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**, หน้า ๒๐๘.

^{๔๘} ดุราลัยเถียรใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๒ - ๘๔.

^{๔๙} พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๗๑๐.

^{๕๐} ดุราลัยเถียรใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๙ - ๗๔๐.

^{๕๑} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนาทีปนี**, หน้า ๕๒.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๐/๘๕.

เมื่อผู้ใดเห็นทางดับซึ่งตัณหาได้ชัดเจนแล้ว กระทำไว้ในใจอย่างแยบคายแล้ว ย่อมเห็นว่าตัณหาเป็นกิจควรละ ย่อมละซึ่งตัณหาเพราะรู้ยิ่งด้วยกุศลธรรม ดังนี้ ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ คือ ความดับไม่เหลือซึ่งทุกข์ เพราะมารู้ที่เกิดขึ้นแห่งตัณหา ความดับซึ่งตัณหา คือ ดับเหตุแห่งทุกข์ ความสงบสุขเพราะดับซึ่งกิเลสทั้งปวง เพราะธรรมทั้งปวงมีนายใหญ่ คือ ตัณหา ผู้รับใช้ได้แก่ เวทนา เวทนากับผัสสะเป็นเหตุแก่กัน ทุกขนิโรธอริยสัจจ์นี้เป็นไปโดยปฏิโลมนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท เพราะมารู้ทางออกคือปัญหานัยแห่งปฏิจจสมุปบาท โดยพิสดารอุปมาได้ว่า บ่อน้ำปรากฏซึ่งความลึก ปมด้ายของนายช่างหูก ความดับไม่เหลือเพราะสำรอกนั้นมียู่ เพราะมารู้แจ้งซึ่งจิตและรูปธรรม นามธรรมทั้งหลายว่า ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีปรากฏด้วยอาการ ๑๒ อย่าง คือ กิจ ๔ ญาณ ๓ อับบุคคลให้เป็นไปด้วยปัญญารู้ยิ่งแห่งพระไตรลักษณ์ ยังให้ถึงความสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อมให้ถึงซึ่งความดับคือ นิโรธ พระโยคภาพจรผู้มุ่งค้นหาซึ่งสัจธรรมมีเป้าหมายอันเดียวคือ ทางดับทุกข์ ความเป็นไปแห่งความดับทุกข์นั้น เพราะมารู้ซึ่งเหตุกำเริบของ รากะ โทสะ โมหะ อันเป็นปัจจัยให้มีอุปาทาน ตัณหา อวิชชา ความมีขึ้น เกิดขึ้นของเหตุเหล่านี้มิใช่ทางออก มิใช่ทางดำเนินของพระอริยเจ้าทั้งหลาย แต่ความไม่มีซึ่งความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเหล่านี้เองคือ มรรค^{๕๓} การปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เพราะด้วยอาการให้รู้ซึ่งความเป็นเหตุเป็นผลต่อกันนั้นเป็นทางให้ดำเนินสู่สันติ ความสงบในกายและใจ ความวางเฉยเสียเพราะได้รู้แจ้งที่มาแห่งตัณหา ที่เกิดแห่งตัณหา เหตุให้เกิดแห่งตัณหา ลักษณะ กิจ ผล เหตุ แห่งที่เกิดของตัณหาด้บรอบแล้ว ย่อมเป็นนายแก่ตัณหา ไม่หลงกลลวงแห่งตัณหา ย่อมพิจารณาทางออกจากตัณหา เป็นต้น

สรุปแนวทางดังกล่าวเป็นที่มาของอนัตตลักขณสูตร อันมีกำหนดอย่างละเอียดถึงขั้น ๕ ว่า รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ ขันธ์อันเป็นอดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตน เพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับไม่ได้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ และไม่เป็นอย่างนั้น ย่อมไม่ได้ด้วยประการดังนั้น พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พิจารณาเห็นซึ่งรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว^{๕๔}

^{๕๓} คุรยละเอียดใน ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๘๙ - ๑๐๔/๘๑ - ๑๐๐.

^{๕๔} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐.

บทที่ ๓

วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

การศึกษาหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ว่าด้วยลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ ชั้น ๕ ทำให้ทราบถึงประเด็นที่ขัดแย้งกับความเป็นอนัตตา คือ อตฺตา ซึ่งเกิดจากอวิชชา ความไม่รู้เป็นเหตุยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ หรือสิ่งเนื่องด้วยชั้น ๕ เพราะอวิชชาเป็นเหตุให้หลงผิดปฏิบัติผิด ผู้ปฏิบัติไม่ศึกษาปริยัติธรรมให้ความเข้าใจสืบเนื่องจาก ผลอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยสืบเนื่องกันของรูปนาม ย่อมเห็นว่าภาวะของรูปในภูมิหรือในตนมีเวทนา เป็นต้น สำหรับงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมุ่งประเด็นศึกษาหลักการพิจารณาชั้น ๕ โดยแบ่งประเด็นหัวข้อใหญ่เป็น ๒ ประการ ดังนี้

๑. วิเคราะห์มุมมองหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรในแง่มุมต่างๆ

๒. วิเคราะห์การพิจารณาชั้น ๕ ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๙

รูปชั้น ๕ นามชั้น ๕ ไม่ใช่ตัวตน หากรูปชั้น ๕ นามชั้น ๕ ใช้ตัวตนแล้วย่อมไม่เป็นไปเพื่อความอาหาร เพราะไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ควรตามเห็นว่ามันเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ความคลายกำหนดเสียจากความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาตัวตนว่าเรานั้นเองคือคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้

๓.๑ วิเคราะห์มุมมองหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรในแง่มุมต่างๆ

ศัพท์หรือคำพูดในงานวิจัยอาจหมายถึงเอาการอธิบายความลักษณะโดยทั่วไปและมีขอบข่ายในการพิจารณา เช่น คำว่า ชั้น ๕ แปลว่า กอง, หมวด^๑ มีความหมายถึง รูปนามทั้งปวง ส่วนศัพท์หรือคำพูดว่า “รูปร่างใดอย่างหนึ่ง” หรือ “รูป” คำเดียวนี้อาจหมายถึงเอาการอธิบายความ ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง เพื่อจำเพาะศึกษาในกรณีนั้นๆ ดังนี้ คำพูดที่หมายเอาองค์รวมทั้งหมดในลักษณะนี้ทำให้เกิดความสับสน ควรใช้วิจารณ์ญาณในหลายแง่มุม เช่น เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา คำว่า “ปัจจัย” อาจไม่หมายเอาเหตุของตัณหา เพราะอาจมีความหมายในแง่มุมทั้งหมดแห่ง “เวทนา” เพื่อเป็นไปใน “ตัณหา” เป็นต้น ศัพท์หรือคำพูดมีความหมายถึงองค์รวมอย่างชัดเจนในตัวแล้ว ได้แก่ ชั้น ๕, วิญญาณฐิติ ๗ อย่าง, สัตตवास ๙ ประการ เป็นต้น ศัพท์หรือคำพูดในงานวิจัยนี้อาจ กล่าวถึงอย่างย่อของความเป็นไปได้ หรือหมายเอาองค์ประกอบ เช่น อิทธิบาท ๔, อริยสัจ ๔, สังคหวัตถุ ๔, ชั้น ๕, ไตรลักษณ์ ๓ เป็นต้น กรณีศึกษาจึงเป็นไปตามแหล่งที่มาของข้อมูล กลุ่มบุคคล ระยะเวลา ศัพท์และความหมายอาจแตกต่างกันไปตามผู้วิจัยกำหนด แต่องค์ประกอบในส่วนย่อนั้นโดยสภาวะของ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.

นามธรรม ชี้แจงว่า แม้จะต่างกันด้วยที่มาของข้อมูล กลุ่มบุคคล ระยะเวลาของเรื่องที่ทำการศึกษา รวมทั้งศัพท์และความหมายอยู่ภายใต้กำหนดสถานะของนามธรรม ซึ่งไม่เกี่ยวข้องด้วยปัจจัยด้านเวลาในการทำวิจัย เป็นต้น

๑). วิเคราะห์เปรียบเทียบหลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรเชิงอรรถากับอนัตตา

อรรถา ได้แก่ ความยึดมั่นในชั้น ๕ หรือยึดมั่นในสิ่งที่เนื่องด้วยชั้น ๕^๒ เกิดจากอวิชชา ความไม่รู้ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกขอริยสัจจ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัยอริยสัจจ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธอริยสัจจ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ ความไม่รู้ในอดีต ความไม่รู้ในอนาคต ความไม่รู้ในอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาท เป็นต้น^๓ การปฏิบัติผิด ได้แก่ การประพฤตินที่สุต ๒ อย่าง ด้วยอำนาจของความเห็นผิดในสภาวะธรรม คือ กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนพัวพันอยู่ในกาม อตตกลิมถานุโยค การประกอบกรรมทานตนให้ลำบาก เป็นต้น^๔ ความสงสัยในความเป็นไปแห่งโลก ชีพและสรีระ มีเหตุไม่มีเหตุ ซึ่งเป็นข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงพยากรณ์หรืออันตคาหิกทิกฺขุญฺญิ ๑๐ ประการ เพราะไม่เป็นไปเพื่อมรรค ผล นิพพาน เป็นเหตุแก่การบัญญัติอรรถาว่า เทียง หรือขาดสูญ^๕ ดังนี้ เป็นต้น

ลักษณะแห่งอรรถา ความเป็นไปแห่งความหมายนี้ เป็นไปด้วยสัญญา ความสำคัญในตัวตน ก่อให้เกิดขึ้นซึ่งอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นว่า นั่นเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ธาตุ ๔ จึงเป็นเหตุให้เป็นไปในความยึดมั่นว่าตัวตนหรือเทียง ความพะวงอันเกิดขึ้นจากความกำหนดรักใคร่ เป็นเหตุปัจจัยแก่ อุปาทาน เพราะมีอุปาทานเป็นเหตุให้มีความตระหนี่ เพราะความตระหนี่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งการป้องกันด้วยวิธีการต่างๆ ได้แก่ การถือไม้ ถือศาสตราอาวุธ เป็นเหตุให้เกิดการกระทำความผิดเป็นอกุศลทั้งปวง เช่น การฆ่า การวางแผน วางกบดักด้วยวิธีการต่อสู้ เป็นต้นดังนี้^๖

“สัพเพ ธัมมา อนัตตา” ธรรมทั้งหลายมิใช่ตัวตน เป็นจริงโดยความเป็นสภาวะธรรม มีความหมายตรงกันข้ามกับคำว่า “อรรถา” จักว่าเป็นสิ่งที่ตรงข้ามกันก็ไม่เชิง เพราะอรรถานั้นเกิดในผู้ที่บัญญัติอรรถาตัวตนปรารถนาอรรถาและไม่ปรารถนาอรรถาแต่ไม่รู้ เป็นต้น เพราะธรรมดังกล่าว ๓ ประการนั้นมีอยู่โดยปกติ ได้แก่ อิริยาบถ สันตติ ฆนสัญญาอันนั้น คือธรรมชาติที่ปิดบังสัตว์ทั้งหลายอยู่โดยปกติ เป็นต้น อนัตตา ความมิใช่ตัวตน ความสืบเนื่องด้วยอนัตตานั้นความจริงของสรรพสัตว์ ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน วิปัสสนาภาวนาเป็นเหตุเพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นรูปร่างนามหรือชั้น ๕ มีกองรูปและกองนามขณะนั้น เป็นไปด้วยกิจ ๔ อย่างประการใดย่อมถือว่าเป็นธรรมฝ่ายข้างดับ มีกิจมิให้หลงมิใช่ธรรมฝ่ายข้างเกิด เพราะธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา^๗ ย่อมหมายเอาทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรม เพราะธรรมทั้งสองฝ่ายนี้ล้วนเป็นสังขตธรรม ธรรมอันปรุงแต่งให้ทั้งดีและชั่ว เป็นต้น ธรรมอันเป็น

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๙.

^๔ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๒ - ๑๒๘/๑๓๓ - ๑๔๑.

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

^๗ คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, *นักธรรมชั้นเอก*, หน้า ๖๗.

ฝ่ายข้างด้อยย่อมเป็นไปได้ด้วยการเพิกถอนจากมานานุสัยกิเลส เพิกถอนจากความเห็นว่าเป็นเรา อหังการ นั้นของเรา มมังการ^๘ การพิจารณาเห็นด้วยความเป็นของดับสูญ คือการเห็นตามเป็นจริง แห่งสภาวะธรรมนั้นได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความเป็นวิปริณามลักษณะของรูปกับนามนั้นย่อม เห็นความดับแห่งปัจจัยทั้งหลายในปฏิจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ประการนั้น ด้วยกิจ ๔ ญาณ ๓ เป็นต้นดังนี้ ธรรมดังกล่าวนี้ อาศัยเหตุด้วยการปฏิบัติการเจริญภาวนาเป็นไปในพระธรรมวินัยของ พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้แก่ การประกอบด้วยการประพาสดีประพาสชบในการสำรวมอินทรีย์ ๕ ปาฏิโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเหตุให้จิตถึงความบริสุทธิ์เพราะตั้งมั่น ย่อมเป็น เหตุแก่ยกถาภูตญาณ การเห็นตามที่เป็นจริงด้วยปัญญา ดังนี้ เพราะเหตุด้วยวิปัสสนาญาณมีปัญญา เห็นแจ้งแห่งสังขารธรรมทั้งปวงย่อมเห็นอริยมรรค หนทางอันประเสริฐ ๘ ประการ เป็นเครื่องนำทาง เพื่อความออกจากทุกข์ เพราะความรู้เป็นเหตุถอนซึ่งอุปาทาน เท่ากับถอนจากผลคือ ความเกิด ความ แก่ ความเจ็บ ความตาย หรือดับทุกข์ทั้งปวงด้วยเหตุเพราะอุปาทานดับ เป็นต้น

ความรื้อถอนเสียจากความเห็นว่าเป็นตัวตน ด้วยการพิจารณาว่าเป็นของธรรมตาบ้าง เป็นของไม่งามไม่น่าชอบใจ เห็นโดยรอบแห่งกองสังขารธรรมนั้น ได้แก่ ผม หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก มี ด้วยอาการ ๓๒ ประการนั้น ตามความจริงที่อาการ ๓๒ อย่างนั้น มีอันเป็นไปด้วยความชรา เพราะ เสื่อมลงจากความเป็นอยู่ ตั้งอยู่ เสื่อมรอบไปด้วยอาการทั้งหลายนั้น ความเสื่อมรอบไปด้วยอาการ แห่งสังขารธรรม ได้แก่ ความประกอบเข้ากันของปัจจัยที่เป็นรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายทั้งปวง ถึง ความดับความเสื่อม เป็นต้น เป็นสภาวะอันไม่อาจให้ได้ตั้งประสงค์ ไม่อยู่ในอำนาจ แม้จะยังให้ถึงการ รักษาไว้ดีเพียงใด กำหนดแต่งตั้งไว้ดีเพียงใดก็ยังมีสภาพแปรไปอยู่นั่นเอง เป็นต้น วิปัสสนาญาณิ กพิจารณาเห็นดังนี้ว่าไม่ใช่ของที่ควรยึดติด ไม่ใช่ของที่นำพอใจ ไม่ใช่ของที่นำกำหนดรักษา ไม่ใช่ของที่ นำกังวลด้วยเห็นเป็นของที่น่าใคร่ ไม่ใช่ของที่จะนำมาโอ้อวดว่าเป็นของงาม เป็นของน่าชื่นชม เป็นต้น ดังนี้

หลักธรรมมีความสืบเนื่องกันด้วยมีทิศทางอันเดียวกันไม่ขัดแย้ง เป็นข้อประพาสปฏิบัติ ของบัณฑิต คำว่า “กุศล” แปลว่า ฉลาด ซึ่งตรงข้ามกับคำว่า “อกุศล” อกุศลมูลเป็นเหตุปิดกั้นซึ่ง ปัญญา ปิดกั้นซึ่งคุณงามความดี มิให้สรรพสัตว์นั้นหลุดพ้นไปจากกองแห่งทุกข์ทั้งมวล มีอันให้ประสบ กับบาปกรรมทั้งหลายทั้งปวงอย่างไม่มีที่สิ้นสุดของทุกข์นั้น ดังนี้ สัตว์ผู้วนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสาร ได้ถึง ซึ่งกรรมอันเป็นฝ่ายดีบ้างฝ่ายเลวบ้างอย่างนี้ คือ ผู้เป็นไปด้วยกฎแห่งกรรม การเอาชนะกฎแห่งกรรม นั้น ย่อมเป็นไปได้ด้วยปฏิบัติให้ถึงความหลุดพ้นนั้นได้แก่ ปัญญา เพราะมารู้เหตุและผลแห่งรูปนาม รู้ความเกิดขึ้นแห่งรูปนาม รู้ความดับลงแห่งรูปนาม รู้ความเป็นไปแห่งรูปนาม รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความ ดับลงแห่งรูปนาม เป็นต้น รูปนามนี้ จึงเป็นความหมายอันชี้แจงความเกิดขึ้นแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ได้แก่ กรรมวิภักดิ์, วิบากวิภักดิ์, ธรรมชาติแห่งปฏิจสมุปบาท เป็นต้น

ความเห็นในอตตัตตัตตน มิใช่มีจฉาธรรมแต่เป็นผลของความเห็นผิด มีวาหะผิดจากความ เป็นจริง ความไม่รู้ในกิจของอริยสัจจ ๔ และปฏิจสมุปบาท เป็นต้น ฉะนั้นปุถุชนย่อมเห็นว่าเป็น อตตัตตัตตนแม้จะมีวิชาความรู้ต่างๆ มากมาย แต่ยังเห็นชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๕๒๔.

วิญญาน ว่าตัวตน ซึ่งปรากฏขึ้น ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง และถูกปิดกั้นด้วยลักษณะ ๓ อย่าง ได้แก่ สันตติ อิริยาบถ ขนสัณญา เป็นต้น ฉะนั้นผู้มีวาทจะเป็นอตตานันปรากฏในบุคคล ๒ จำพวก จำพวกแรก ได้แก่ ผู้ปฏิบัติผิดรู้ผิดแล้วปรารถนาซึ่งอตตานันในรูปและนามอย่างใดอย่างหนึ่งและผู้ที่ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ และปฏิบัติสมุพบาท ได้แก่ บุคคลทั่วไป ตัวอย่างของบุคคลผู้มีวาทว่า “รูปมีเวทนา” โดยความหมายนี้ ย่อมเห็นว่ารูปทั้งปวงประกอบด้วยเวทนาการเสวยอารมณ์ เมื่อวิเคราะห์เอาตามสภาวะแห่งความจริงแล้ว รูปชั้นทั้งหมดไม่มีเวทนาเสมอไป เช่น เส้นผม ขน เป็นต้น จักกล่าวว่าเป็นเวทนาในรูปนั้นย่อมเป็นวาทที่เนื่องด้วยความเห็นผิด เพราะความเห็นผิดนั้นเกิดจากวาทว่า “รูปมีเวทนา” เป็นต้น

๒). วิเคราะห์มุมมองความเห็นแย้งกับหลักการในอนัตตลักษณะสูตร

(๑). ความเห็นของสัจจนิกนิครนถ์ในจุฬาสัจจกสูตร

ความเห็นแย้งของจุฬาสัจจนิกนิครนถ์ผู้เป็นนิกนถบุตรนั้นเชื่อถือตรงในความเห็นแห่งชั้น ๕ ว่าเที่ยง แนวคิดลักษณะนี้เรียกว่าเป็นสัสสตทิกฐิ เห็นว่าเที่ยง นั้นเป็นเท่ากับการปรารถนาว่าชั้น ๕ เที่ยง ในความเห็นว่าชั้น ๕ นี้คือรากฐานแห่งชีวิตของสรรพสัตว์ทั้งปวง ด้วยเหตุนี้เองเป็นเหตุให้สัจจนิกนิครนถ์ได้ประสงค์จักเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจักปลดเปลื้องพระองค์ ข้อที่สัจจนิกนิครนถ์นั้นจักโต้แย้งกับพระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะเชื่อที่ชั้น ๕ เที่ยงเพราะความสำคัญของสัจจนิกนิครนถ์นั้นเป็นวาทที่สำคัญผิดในพระธรรมวินัยย่อมไม่ได้หลุดพ้นจากชั้น วาทของสัจจนิกนิครนถ์ย่อมขัดแย้งกับพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้นย่อมไม่เป็นจริง การปรารถนาถึงความหลุดพ้นแห่งชั้น ๕ ละชั้น ๕ ได้แล้วด้วยปัญญานั้นย่อมไม่เป็นจริงแย้งต่อพระศาสดา แม้ว่าทว่าด้วยโมกษแห่งลัทธิพราหมณ์นั้นก็ค้นหาธาตุที่เป็นอมตะ ได้แก่ ปรมาตมันนั้น เป็นความสำคัญผิดในแก่นไม้เพื่อหาสิ่งที่ไม่มีการตามความประสงค์นั้น เพราะความเห็นประการนั้นบุรุษย่อมไม่สมความปรารถนาเพราะมีวาทว่าเที่ยงในชั้น ๕ ดังนั้น ผู้จักสมความปรารถนาในสิ่งที่ไม่อยู่ในอำนาจย่อมไม่เป็นจริง ความจริงได้แก่ ชั้น ๕ นั้นไม่เที่ยง ประการดังนี้แล้ว ชั้น ๕ ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมไม่ควรกำหนด ควบคุม ให้เป็นไปด้วยสำคัญว่า นั้นเรา นั้นของเรา เราเป็นนั้น เป็นต้น

เหตุด้วยบุคคลมีวิชาเป็นมูล^๙ หรือผู้มากไปด้วยทิกฐิเป็นปัจจัยให้มีอุปาทาน เกิดภาวะแห่งอตตาดัตตน กรณีศึกษาของสัจจนิกนิครนถ์ ในจุฬาสัจจกสูตร เป็นพระสูตรซึ่งถึงนัยสำคัญ เพราะความเห็นเนื่องด้วยชั้นว่าเป็นอตตาดัตตน นิกนถบุตรผู้มีความเห็นแย้งในโอวาทของพระพุทธเจ้านั้นได้พบปะกับพระอัสสชิแล้วได้สนทนาถึงหลักธรรมโดยมากของพระศาสดา พระอัสสชิตอบว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัณญาไม่เที่ยง วิญญานไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ตัวตน เวทนาไม่ใช่ตัวตน สัณญาไม่ใช่ตัวตน สังขารไม่ใช่ตัวตน วิญญานไม่ใช่ตัวตน ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน ดังนี้”^{๑๐}

สัจจนิกนิครนถ์ผู้มีความเห็นว่าชั้น ๕ เที่ยง ทิกฐิในความเชื่อนี้ย่อมไม่ยังประโยชน์ให้แก่สัจจนิกนิครนถ์ในผู้ศึกษาพระธรรมวินัยของพระศาสดา เพราะพระศาสดาทรงอุปมาด้วยบุรุษผู้ต้องการ

^๙ พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๒๐.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘.

แก่นไม้ แต่ไปตัดเอาต้นกล้วย เขาย่อมไม่พบแม้แต่กระพี้ใยจะถ้ามถึงแก่นไม้ ย่อมไม่มี หลักการของไตรลักษณ์นั้นบ่งชี้ถึงสรรพสังขารทั้งปวง ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน อัตตาคือตัวตนแย้งกับอนัตตา อัตตาคือความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนนั้นคืออัตตา เรียกว่า อัตตสัญญา เป็นเหตุของ อัตตวาทุพาทาน ความยึดมั่นด้วยมีวาหะเป็นเหตุยึดมั่น ดังนี้

ความมีตัวตนคือความเห็นแย้งกับความจริงของสรรพสิ่งด้วยสามัญญลักษณะ หรือความเห็นวิปลาส ได้แก่ เห็นว่าเป็นของเที่ยง (นิจสัญญา) เห็นว่าเป็นสุข (สุขสัญญา) เห็นว่าเป็นตัวตน (อัตตสัญญา) เป็นต้น เมื่อเห็นว่ามีตัวตน ย่อมค้นหาว่าอะไรเป็นส่วนให้มีต้นนั้น คำตอบนั้นเป็นไปในขั้น ๕ เพราะเห็นว่าเป็นของที่ตั้งอยู่ไม่มีความแปรไป ไม่มีความเสื่อม ตั้งอยู่เป็นนิจนิรันดรกาล ความเห็นนี้ย่อมไม่เปลี่ยนแปลงเพราะเข้าข้างฝ่ายทิฐฐิ เข้าข้างฝ่ายอกุศลธรรม เป็นปฏิปักษ์กับกุศลธรรม ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา ความจริงอันประเสริฐคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ความจริงด้วยสามัญญลักษณะ ความจริงของผู้มีปกติละซึ่งกิเลส ประกอบด้วยปัญญา เป็นต้น

(๒). เจ้าลัทธิต่าง ๆ

ความเห็นอันเป็นเหตุเห็นแย้งกับหลักการในอนัตตลักษณะสูตร ด้วยความเห็นอันสืบเนื่องจากหลักการหรือทฤษฎีแห่งสิ่งที่เป็นปฐมการณ มूलการณ หรือเป็นเหตุ เป็นหน่วยย่อย เป็นอมตธาตุ หรือปรมาตมัน เป็นธาตุอันรวมเข้ากับพระพรหม มีพระพรหมเที่ยง ไม่มีความดับสูญชั่ว นิรันดร การรวมเข้ากับพระพรหมได้นับเป็นความหลุดพ้นหรือโมกษะ ศาสนาเช่น ไม่เชื่อในพระพรหมหรือเทพเจ้า แต่เชื่อเรื่องกรรมและการขจัดกิเลสเป็นเหตุให้สามารถได้บรรลุซึ่งโมกษะได้ เป็นต้น

(๓). ความเห็นของปุถุชน

ธรรมชาติของอนุสัยกิเลสเป็นเหตุให้อยู่ในอำนาจแห่งกรรมสรรพสัตว์จึงเป็นไปในวิภูฏสงสารนี้ ความเห็นของปุถุชนย่อมเห็นขัดแย้งโดยความเป็นธรรมดามีเราหรือมีเนื่องด้วยความเห็นของเรา ย่อมค้นหาในตัวตน ย่อมวินิจฉัย ตัดสิน รักใคร่พอใจ เกิดความกำหนดในความเห็นในตัวตนประการดังนี้ ความกำหนดรักใคร่ในวัตถุตาม อันนํยินดี เป็นที่เกิดแห่งความกำหนดรักใคร่^{๑๑} พอใจในวัตถุนั้นและกิเลส ได้แก่ มัจฉริยะซึ่งเป็นอนุสัยกิเลสของผู้เป็นปุถุชน หากผู้เป็นบัณฑิตไม่พิจารณาด้วยเหตุผล อาจวิวาทกันด้วยข้อโต้แย้งว่า “ถ้าไม่มีตัวตนแล้วจะลงพินด้วยมีดหรือดาบ” ดังนี้ ย่อมไม่อาจจะเปลื้องความเห็นว่ามีตัวตน จึงไม่ควรโต้แย้งกันด้วยทิฐฐิเพราะจักเป็นเหตุทะเลาะวิวาทและทำอันตรายแก่มรรค ผล นิพพาน เป็นต้น

๓). การพิจารณาขั้น ๕

พิธีกำหนดรู้พิเศษซึ่งลักษณะแห่งขั้นทั้ง ๕ กอง

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาปัญญา ไม่ประมาทในธรรมทั้งปวงเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ ไม่ประมาทในการศึกษาเพื่อกำหนดรู้แห่งเหตุปัจจัยอันเป็นที่สบายแก่จิต ย่อมเห็นว่าจิตนี้เป็นใหญ่ในกิจทั้งปวง มีจิตหรือใจเป็นใหญ่ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาปัญญาย่อมน้อมเอาความรู้อันเป็นบ่อเกิดของความรู้ในขั้นทั้งหลาย

^{๑๑} พุทธศาสนิกฯ, คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๕๔.

ได้แก่ การพิจารณาชั้น ๕ โดยลำดับแห่งเบญจชั้น กำหนดด้วย ๕ วาระ ได้แก่ อุปัตติกมะ ปหานักมะ ปฏิปัตติกม ภูมิกมะ เทศนากมะ เป็นต้น

การพิจารณาละชั้นโดยลำดับของอุปัตติกมะ กำหนดเอาแต่แรกปฏิสนธิในสรรพสัตว์ เกิดขึ้นด้วยกรรมแห่งมารดา เป็นกลล่เทาหยาดน้ำมันงาเป็นระยะเวลา ๑ วัน ชั้นเข้าดั่งดีบุก เรียกว่า อัมพุทะ อีก ๗ วัน เกิดเป็นรูปร่างปุมเปลือก อีก ๗ วัน จึงเป็นขณะ อีก ๗ วัน จึงเป็นปัญจสาขา คือ มือทั้ง ๒ ข้าง เท้า ๒ ข้าง และศีรษะ อีก ๗ วัน ๗ หน จักขุทสกะอันเป็นกัมมสมุฏฐานกลาปได้บังเกิดขึ้น อีก ๗ วัน บังเกิดโสตทสกะ อีก ๗ วัน บังเกิดฆานทสกะ อีก ๗ วัน บังเกิดฆานทสกะ อีก ๗ วัน บังเกิดชีวาทสกะ อีก ๗ วัน บังเกิดกายทสกะ หู ตาก็บังเกิด โอชะแห่งอาหารมารดาแผ่ไปในกายแห่งทารก คือ อาหารสมุฏฐานกลาป พึงพิจารณาด้วยธรรมสังเวชว่าเป็นทุกข์ด้วยลักษณะแห่งสังขตลักษณะ

พิจารณาละชั้นโดยปหานักมะ ด้วยพิจารณาองกิเลส ซึ่งพระอริยมรรคทั้ง ๓ ละขาด โดยลำดับกัน กิริยาที่ละกิเลส ชื่อว่าละชั้นได้ เพราะเกิดเนื่องด้วยนามชั้นทั้ง ๔ กอง ได้แก่ พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ พระสกทาคามีละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ และทำปฏิฆสังโยชน์ กามราคะสังโยชน์ ให้เบาบาง พระอนาคามีละขาดจากโอรัมภาคัยสังโยชน์ พระอรหันต์ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้

พิจารณาละชั้นโดยปฏิปัตติกมะ ด้วยพิจารณาวิชาที่วิสุทธิ ๗ ประการนั้นละได้ด้วย วิปัสสนาภาวนา

พิจารณาละชั้นโดยภูมิกมะ ได้แก่ ชั้นที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๔

พิจารณาละชั้นโดยเทศนากมะ ได้แก่ สติปฏิฐาน ๔ สัมมปปทาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อัญ्ञังคิกมรรค ๘ และพิจารณา ทานกถา ศีลกถา สักคกถา กามาทีนวกถา เนกขัมมานิสังสกถา เพราะละกิเลสในชั้นนี้ได้ตามลำดับจากเบื้องต้นสู่การละได้อย่างสูง^{๑๒}

๔). วิเคราะห์ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา^{๑๓} ทั้ง ๓ ประการนี้ สังขารทั้งหลายเป็นสภาวะของสังขตลักษณะ ได้แก่ อุปปาโท ปัญญาติ ความเกิดขึ้นปรากฏ หมายถึง สังขารที่มีใจครองและสังขารที่ไม่มีใจครอง วิโย ปัญญาติ ความดับปรากฏ ได้แก่ ความดับไปของ ปัจจัยปรุงแต่ง ผลย่อมไม่ปรากฏ เมื่อปรากฏแล้วก็ถึงซึ่งความดับไป เสมอสลายไปเป็นธรรมดา จิตัสสะ อัญญัตตัง ปัญญาติ เมื่อตั้งอยู่ความปรากฏ มีลักษณะเป็นทุกข์ เป็นอนิจจัง เมื่อสังเกต

^{๑๒} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๐๓ - ๖๐๔.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๙.

อย่างละเอียด มีการเชื่อมสภาพ เกิดความคร่ำคร่าสึกหรอ ความปรากฏขึ้นแห่งความชรา เป็นของชั่วคราว ไม่จีรังยั่งยืน ผลัดเปลี่ยนไปตามกาลเวลา^{๑๔} เป็นต้น

สามัญญลักษณะเป็นประเด็นสำคัญเพื่อการพิจารณารูปนาม เพื่อศึกษาหลายแง่มุมและขั้นตอนความรู้ชัดแห่งรูปนามนั้น ธรรมชาติที่ปิดบังสามัญญลักษณะ ได้แก่ ขนสัณญา อิริยาบถ สันตติวิปลาส ความเห็นที่เป็นอัตตา ความเห็นที่เนื่องด้วยอัตตา อุปาทาน เป็นต้น ทิฏฐิปรากฏในความเห็นที่ตรงกันข้ามกับความจริง อวิชชาเกิดจากขนสัณญา อิริยาบถ สันตติปิดบัง เป็นต้น วิปลาส หมายถึง การเห็นผิดจากความจริง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความเป็นธรรมดาแห่งความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความพลัดพราก และกรรม^{๑๕} อกุศลกรรมเป็นเหตุให้จิตถูกครอบงำจากกิเลสตัณหา การละกิเลสต้องหาวิธีละอกุศลกรรม ละอวิชชาด้วยพิจารณาเห็นตามที่ตั้งอยู่ ละความฟุ้งซ่าน ไม่เห็นวิปลาสเป็นอย่างอื่น ความรู้หรืออวิชชาเป็นตัวขจัดความเห็นว่าอัตตาตัวตน เห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นสุข จัดเป็นตัวสัณญา ได้แก่ นิจจสัณญา สุขสัณญา อัตตสัณญา เพราะความจริงของความเห็นเป็นอัตตานี้คือ สัณญาแย้งกับพระไตรลักษณ์ ความเห็นเป็นอัตตาจึงเนื่องด้วยอวิชชาเนื่องด้วยเห็นผิด การเห็นผิดเพราะเห็นทางออกเป็นทางปิด เห็นทางผิดเป็นทางออก ความเห็นผิดในรูปกับนาม ได้แก่ เห็นผิดจากการเป็นเหตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐานปัจจัยแก่รูปและนาม เห็นผิดจากผลและเหตุ เห็นสับสน ไม่ลงตัว เห็นในแนวคิดที่ยากเกินไปหรือเข้าใจยาก รู้ไม่ถึง ไม่อาจนำตนไปสู่ปัญญาญาณได้ เป็นต้น ทางแห่งปัญญาต้องมุ่งประเด็นดังกล่าว เพื่อปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ คือ สัทธรรม ๓ ประการ^{๑๖} เป็นต้น

๕). วิปัสสนาปัญญา

ความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ ปัญญา การพิจารณาขั้น ๕ ด้วยลักษณะแห่งไตรลักษณ์ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งว่าเป็นวิปัสสนาปัญญา ปัญญามีจำแนกด้วยความรู้, ปรีชาหยั่งรู้หรือญาณ, หรือความรู้ในศิลปวิทยาทั้งปวงก็ชื่อว่า ปัญญา^{๑๗} วิปัสสนาปัญญาเกิดจากวิปัสสนาญาณที่สัมปยุตประกอบด้วยกุศลจิตพิจารณาไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๑๘} แม้เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา แต่ปัญญายังแบ่งออกเป็นส่วนของโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา ปัญญาจึงหมายถึงความรู้ ปรีชาญาณ, ที่เกิดด้วย สัณญา วิญญาณ และปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณาเห็นอนัตตา รู้ได้ด้วยวิญญาณและปัญญา สัณญารู้ไม่ถึงไตรลักษณ์ วิญญาณรู้ได้ถึงไตรลักษณ์ แต่มีอาจนำผู้รู้ขึ้นสู่อริยมรรคอริยผลได้ ส่วนปัญญานั้นสามารถนำผู้รู้ไตรลักษณ์นั้นสู่อริยมรรคอริยผลและนิพพานได้^{๑๙}

^{๑๔} คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, **นักธรรมชั้นโท**, หน้า ๑๒๖.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, **นักธรรมชั้นเอก**, หน้า ๒๑๓ - ๒๑๗.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๒๗.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๕๑๖.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๖.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๖-๕๑๗.

ส่วนโลกุตตรปัญญานั้นบังเกิดในพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ พระโสดาปัตติมรรค พระโสดาปัตติผล พระสกทาคามีมรรค พระสกทาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล เป็นต้น^{๒๐} วิปัสสนายานิกได้บรรลุวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงอนุโลมญาณคือปรีชาญาณหยั่งรู้อริยสัจ ๔ เมื่อสำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้วย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ สีลพัตูปปรามาส วิจิกิจฉา เป็นต้น^{๒๑} บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าเพราะได้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนามาแต่อดีตย่อมนได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้เร็ว ได้แก่ พระสารีบุตรกับพระโมคคัลลนะได้ฟังพระธรรมเทศนาจบ ๑ คาถาแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม^{๒๒}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้งตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม ปัญญาที่เห็นพระไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้หรือการฝึกปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง^{๒๓} การพิจารณาชั้น ๕ เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐานจัดเป็นวิปัสสนากรรมฐาน การพิจารณาชั้น ๕ จนเห็นพระไตรลักษณ์ด้วยเกิดปัญญารู้แจ้งแห่งสภาวธรรมเรียกว่าวิปัสสนาญาณหรือวิปัสสนาปัญญา^{๒๔} อารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐานเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๒๕} วิปัสสนาภูมิ ได้แก่ ชั้น ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นต้น^{๒๖} สำหรับงานวิจัยนี้ มีขอบข่ายในการวิจัยเฉพาะชั้น ๕ ในธรรมหมวดอื่นที่เหลือพึงพิจารณาในทำนองเดียวกัน ดังนี้

๓.๒ วิเคราะห์การพิจารณาชั้น ๕ ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งวิสุทธิ

๗ และวิปัสสนาญาณ ๙

การพิจารณาเห็นรูปรูปนามโดยสภาวของความเป็นจริงเป็นที่เกิดขึ้นแห่งปัญญา ธรรมชาติมีอวิชชาเป็นมูลเหตุให้บรรดาสัตว์ทั้งหลายเป็นไปในวัฏฏสงสาร ธรรมชาติของบุคคลเห็นโน้มเอียงในความสืบเนื่อง (สันตติ) การผลัดเปลี่ยน (อิริยาบถ) ความสำคัญว่ากลุ่มก้อน (ชนสัญญา) เป็นต้น จะกำหนดรู้เหตุปัจจัยให้มีอวิชชาอย่างไร ความโน้มเอียงในผลคืออวิชชา ย่อมเป็นไปในบุคคล เป็นเหตุปัจจัยให้มีทุกข์ เป็นต้น

๓.๒.๑ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งทวิวิสุทธิ

ในลำดับของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาในทวิวิสุทธิ ควรได้กำหนดรู้อารมณ์อันเป็นพื้นแห่งวิปัสสนา มี ๖ กองด้วยกัน คือ ชั้น ๕ อายุตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจจ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น สำหรับ

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๖.

^{๒๑} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน หน้า ๔๖๔.

^{๒๒} คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, นักรธรรมชั้นโท, หน้า ๓๖๔.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๒๔} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๑๖.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^{๒๖} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๓๗.

ขอบข่ายการวิจัยนี้นำมาอธิบายเฉพาะขั้น ๕ ในการศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร พอเข้าใจ ดังนี้

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนาได้เจริญในศีลและสมาธิอันหมดจดแล้วเจริญทิวฏฐิติวุทธิ^{๒๗} พึงกำหนดรู้ในอารมณ์แห่งกรรมฐาน ได้แก่ สภาวะลักษณะ ลักษณะอันไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น^{๒๘} และวิปริณามลักษณะ ได้แก่ พระไตรลักษณ์แห่งอารมณ์กรรมฐานนั้นตามที่เป็นจริงว่า วิปริณามลักษณะ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้จะบังเกิดขึ้นได้ย่อมอาศัยแก่สภาวะลักษณะ ถ้าไม่กำหนดรู้ในสภาวะลักษณะ เป็นพื้นไว้ก่อน ย่อมไม่เห็นความเป็นไปแห่งสภาวะอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๒๙} เพราะเป็นสภาวะที่เป็น ปฏิปักษ์กันและให้พิจารณาสมุฏฐานกลาปแห่งอารมณ์วิปัสสนากรรมฐานนั้น แล้วจักเป็นเหตุให้ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ได้แก่ อดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบันกาล หรือโสฬสวิกิจิฉณาทั้ง ๑๖ ประการ เป็นต้น^{๓๐}

ทิวฏฐิติวุทธิ คือ ปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญญลักษณะเพราะมีสภาวะเป็น วิปริณามธรรมในตัวเองโดยความเป็นไปและสภาวะลักษณะนี้กำหนดเอาด้วยสามารถแห่งอินทรีย์ของ วิปัสสนายานิก อันบังเกิดแต่วิบากกรรมเป็นเหตุแก่จริตของวิปัสสนายานิก ความรู้ในอารมณ์อันเป็น สาธารณเจตสิกหรืออารมณ์อันเป็นพื้นแห่งวิปัสสนาส่วนของนามธรรม พึงพิจารณาเอากองแห่งจิต และกองแห่งเจตสิก อันเป็นเหตุเป็นผลแก่กันไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่นเพราะเป็นสภาวะลักษณะดังนี้ว่า จิตและเจตสิกมีลักษณะโน้มไปสู่อารมณ์ และไม่ต่างของการจำแนกจิตและเจตสิก จิตประกอบด้วยเจตสิกได้ นั้นย่อมไม่ทั่วไปเช่นกัน จิตมีอารมณ์ในสมุฏฐานแห่งรูปทั้ง ๔ ย่อมไม่ทั่วไปแก่เจตสิกทั้งหลาย หากไล่เรียงเอาลักษณะอันไม่ทั่วไปนี้เป็นเหตุให้เห็นเองในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา แม้เจตสิกกับเจตสิก แม้จิตกับเจตสิกหนึ่ง แม้จิตกับเจตสิกอีกเจตสิกหนึ่ง แม้เกิดขึ้นพร้อมกันหรือไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน พึงพิจารณาด้วยตนและพิจารณาโดยอนุโลมณัยและปฏิโลมณัย พิจารณาในความเป็นธรรมฝ่ายกุศลและธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ด้วยกิจ ๔ เป็นต้น

การพิจารณาเห็นด้วยสภาวะลักษณะ เป็นไปในลักษณะ กิจ ผล อาสันนการณ ได้แก่ พิจารณาลักษณะ และกิจแห่งธรรมนั้น พิจารณาเหตุอันเป็นที่บังเกิดแก่ผลของสภาวะธรรมนั้น พิจารณาผลอันเป็นเหตุของสภาวะธรรมนั้น ดังนี้ เมื่อพิจารณาเห็นด้วยวิปริณามลักษณะ อันได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ^{๓๑} อนิจจลักษณะหมายรู้ด้วยกาล ทุกขลักษณะ หมายรู้ด้วยเงื่อนไขแห่งสภาวะ อนัตตลักษณะหมายรู้ด้วยสมุฏฐานปัจจัยแห่งรูปและนามนั้นๆ^{๓๒} ได้แก่ ปัจจัย

^{๒๗} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๑๔.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๓๘.

^{๒๙} พระสมมิตร ผาสุโก (รัตนพานิชย์). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของ พระครูจันทปัญญาภรณ์ (ขาว จันทาโก)”. หน้า ๑๐๑.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๖๑๑.

^{๓๑} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๓๘.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๑๑.

อันเป็นไปในปฏิจจสมุปบาท ปัจจัยอันประพตเนื่องด้วยวิญญาณคือ ผัสสะ ปัจจัยแห่งรูป ได้แก่ ธาตุอันเป็นเครื่องอุปถัมภ์แก่กันและกันคือ ธาตุทั้ง ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย^{๓๓} เป็นต้น

การพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักการในอนัตตลักขณสูตร แบ่งชั้น ๕ ออกเป็น ๑๑ บท ได้แก่ ชั้นทั้ง ๕ กอง ที่เป็นอดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียดเลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ เป็นต้น^{๓๔} ชั้นทั้ง ๕ กองคืออารมณ์กรรมฐานในการพิจารณาเป็นเบื้องต้น มีการกำหนดพิจารณาสภาวะลักษณะและวิปริณามลักษณะแห่งชั้น ๕ นั้น ชั้น ๕ จึงมีขอบข่ายกว้างขวาง ได้แก่ รูปและนามทั้งปวง แม้รูปนามในอายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นต้น สภาวะลักษณะ ลักษณะอันไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น^{๓๕} เช่นเวทนา มีความหมายว่า การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นต้น ลักษณะของเวทนา ได้แก่ มีลักษณะด้วยกิริยาของการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ตัดสินซึ่งอารมณ์ว่าสุขหรือทุกข์ เป็นต้น ความรู้ในลักษณะด้วยอากัปกิริยาของการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ชื่อว่า ปัญญาญาณ ดังนี้ วิปริณามลักษณะ ได้แก่ ความแปรปรวนด้วยสามัญญลักษณะ คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา^{๓๖} เป็นต้น ความรู้ในอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ชื่อว่า ปัญญาญาณ เป็นต้น

การกำหนดรู้ในอารมณ์กรรมฐานทั้งปวงด้วยญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา ความรู้เกิดจากสัญญา วิญญาณ และปัญญา ความรู้ด้วยปัญญาต่างกับวิญญาณและสัญญา เพราะสามารถนำผู้รู้ขึ้นไปถึงทางแห่งมรรค ผล นิพพาน^{๓๗} วิปัสสนาญาณิกพึงศึกษาอารมณ์กรรมฐานโดยลักษณะ กิจ ผล อาสันนการณของอารมณ์นั้นๆ ไม่เห็นเป็นวิปลาสแห่งอารมณ์กรรมฐานนั้น ชื่อว่า ทิฏฐิวิสูทธิ ผู้เจริญปัญญามีเหตุแห่งวิปัสสนา ได้แก่ ศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ^{๓๘} เป็นต้น ลักษณะของอารมณ์กรรมฐานบอกให้รู้ลักษณะอันไม่ทั่วไปแก่อารมณ์อื่นๆ กิจของอารมณ์กรรมฐาน เพราะเป็นเหตุแก่ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ผลของอารมณ์กรรมฐานคือ ผลที่เกิดจากกิจของอารมณ์กรรมฐาน เหตุของอารมณ์กรรมฐาน คือตัวกระตุ้นให้เกิดผล ความรู้ในอารมณ์ตรงกับความจริงนั้นคือ ปัญญา ความไม่รู้ในอารมณ์ที่ตรงกับความจริงนั้นเองคือ อวิชชา เป็นต้น ลำดับต่อไปเป็นตัวอยางการศึกษาวิเคราะห์รูปเมื่อว่าโดยลักษณะ กิจ ผล อาสันนการณ ดังนี้

ทิฏฐิในชั้น ๕

ทิฏฐิในชั้น ๕ ได้แก่ ความเห็นในชั้น ๕ เพราะบัญญัติสมมติซึ่งรูปนามเป็นทิฏฐิที่จัดเป็นความเห็นว่าเที่ยง ขาดสูญ ความเห็นสุดโต่ง เห็นว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย เช่น กรรมไม่มี ผลของกรรมไม่มี เกิดโดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยของความเป็นไปในห้วงแห่งวิภูฏสงสาร ความเห็นของผู้ปรารถนชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ เห็นผิด ปรารถนผิด ด้วยเห็นว่าเนื่องกัน

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๙.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๘๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๓๘.

^{๓๖} อ่างแล้ว

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๗.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๘.

ด้วยเห็นเป็นตัวตน บัญญัติอัตตาว่าเที่ยง อัตตา หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นเห็นเป็นอัตตาตัวตน การปรารถถึงขั้น ๕ เพราะเป็นปุถุชน เพราะยอมเห็นในที่สุดว่าตัวตน ตัวอย่างในทฎฐิติ ๖๒ ผู้ที่เห็นว่าเที่ยง เป็นมิจฉาทฎฐิติ เป็นอัตตาโดยลักษณะว่ายึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ ผู้ที่เห็นว่าขาดสูญ เป็นมิจฉาทฎฐิติเพราะความจริงมีเหตุมีปัจจัย การปฏิเสธว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนั้น คือ ความเห็นผิดจากความจริง (อเหตุกทฎฐิติ) หรือความเห็นอันไม่ทำให้ผู้เห็นตั้งนั้นหลุดพ้นจากทุกข์ได้ เพราะไม่เนื่องด้วยลักษณะหรือความจริงของสภาวะแห่งรูปและนาม อธิบายว่า อัตตากับอนัตตามีความหมายตรงกันข้ามอยู่ก็ตาม แต่เมื่อว่าโดยความเป็นจริงของสภาวะแห่งรูปและนามนั้น คือ อนัตตา ส่วนอัตตานั้นไม่มีจริงหรือไม่เป็นความจริง เพราะไม่มีจริงโดยกฎแห่งสามัญญลักษณะ ได้แก่ สภาวะลักษณะแห่งรูปและนามที่เป็นไปด้วยตัวตนนั้นเป็นไปด้วยปัจจัย ความดับลงแห่งปัจจัย คือความดับไปแห่งผล แม้แต่ผู้จะเห็นในอนัตตาแล้วจิตยังไม่หลุดพ้นเพราะยังมีกิเลส ได้แก่ อนุสัยกิเลส ธรรมอันเป็นไปในความหลุดพ้นจากอนุสัยกิเลส ได้แก่ สัญญา ๑๐ ประการ เช่น อสุกสัญญา อนิจจสัญญา อาทีนวสัญญา ปหานสัญญา นิโรธสัญญา เป็นต้น^{๓๙}

ผู้ศึกษาพระธรรมวินัยไม่ไตร่ตรองหลักการทางพระพุทธศาสนา แต่ศึกษาเพียงส่วนของศัพท์ ความหมาย ลักษณะแห่งความหมายนั้น ย่อมเห็นและเข้าใจว่า ขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น ความรู้งั้นนั้นยอมเห็นว่า “ขั้น ๕ นั้นเป็นรากฐาน” สอดคล้องกับหลักการของปรมัตถ์ สิ่งแท้จริงมีสิ่งเดียวหรือเป็นอมตะธาตุ ไม่ทำให้ผู้มีความเห็นอย่างนี้ได้บรรลุธรรมขั้นสูง เพราะจบที่หลักการนั้นๆ ยังไม่พ้นอัตตาเห็นว่าตัวตน หรือแม้ผู้ศึกษามากเพราะอาศัยการจดจำไม่รู้ลักษณะแห่งสภาวะธรรม (ผู้ไม่ปฏิบัติยอมไม่รู้เอง) เพราะการปฏิบัติคือความรู้ในสภาวะธรรม ผู้รู้แต่เพียงศัพท์ ความหมาย ไม่ถือว่ารู้ลักษณะแห่งความหมายนั้น เมื่อไม่พิจารณา ไม่กระทำโยนิโสมนสิการในสภาวะธรรมย่อมไม่บังเกิดความรู้และความหลุดพ้น ไม่ปหานซึ่งกิเลสประการใด ยกเว้นผู้มีอินทรีย์แก่กล้าและเป็นอุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู แต่การสดับนั้นว่าเป็นสุดตมยปัญญา เป็นต้น

ขั้น ๕

ขั้น ๕ หมายถึง กองแห่งรูปและนาม อันเป็นพื้นแห่งวิปัสสนาภาวนาหรือเป็นอารมณ์ในการพิจารณาเห็นซึ่งวิปริณามลักษณะแห่งรูปและนามนั้น^{๔๐} ซึ่งจะกล่าวถึงในพิธีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นลำดับต่อไป

ขั้น ๕ ได้แก่ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เป็นต้น ขั้น ๕ มีขอบข่าย ๒ ประการ คือ เป็นองค์ประกอบและองค์รวมของรูปกับนามและกล่าวอย่างย่อ ในด้านองค์ประกอบ ได้แก่ รูปขั้นและนามขั้น รูปขั้น ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๑๐ เป็นต้น นามขั้น ได้แก่ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เป็นต้น^{๔๑} คำว่าขั้น หมายถึง องค์รวมของรูปกับนามหรือหมายเอารูปและนามอย่างใดอย่างหนึ่งก็รวมลงในขั้นทั้งหมด เป็นต้น

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๒๓ - ๔๒๔.

^{๔๐} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๓๘.

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.

รูปขันธ์

รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม

ธาตุทั้ง ๔ อย่าง อันเป็นรูปที่แสดงลักษณะแห่งธาตุชัดเจน คือ รูปใหญ่ มีลักษณะแข็งแรง มั่นคง คือ ปฐวีธาตุ มีลักษณะเหลว ชุ่มมัน คือ อาโปธาตุ มีลักษณะร้อน เผาผลาญ คือ เตโชธาตุ มีลักษณะพัดพา ไหวตึง คือ วาโยธาตุ เป็นต้น

อุปาทายรูป รูปอาศัย มี ๑๐ ประเภท ดังนี้

๑.) ปสาทรูป รูปคือประสาททั้ง ๕ อันอาศัยธาตุทั้ง ๔ คือ จักขุปสาทรูป รูปอันเป็นไปแก่ประสาททางตา โสตปสาทรูป รูปอันเป็นไปแก่ประสาททางหู ฆานปสาทรูป รูปอันเป็นไปแก่ประสาททางจมูก ชิวหาปสาทรูป รูปอันเป็นไปแก่ประสาททางลิ้น กายปสาทรูป รูปอันเป็นไปแก่ประสาททางกาย เป็นต้น

๒.) โคจรรูป รูปอันเนื่องด้วยปสาทรูป ได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส เป็นต้น

๓.) ภาวรูป รูปที่แสดงถึงเพศ ได้แก่ บุริสภาวรูป รูปอันแสดงภาวะแห่งเพศชาย อิตถิภาวรูป รูปอันแสดงภาวะแห่งเพศหญิง เป็นต้น

๔.) หทัยรูป หรือหทัยวัตถุ คือ หัวใจ

๕.) ชีวิตรูป สภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ เป็นต้น

๖.) อาหารรูป รูปอันหล่อเลี้ยงรูปกายเกิดแต่คำข้าว คือ กวฬิงการาหาร เป็นต้น

๗.) ปริจเฉทรูป รูปอันปิดกั้นซึ่งรูปมิให้ปะปนกันแยกหน้าที่แห่งอวัยวะในรูปกาย คือ อากาสธาตุ เป็นต้น

๘.) วิญญูติรูป รูปที่กำกับควบคุมการเคลื่อนไหว คือ กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวทางกาย วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวทางวาจา เป็นต้น

๙.) วิการรูป รูปอันเป็นไปด้วยอาการต่างๆ ได้แก่ ลหุตา ความเบา มุทุตา ความอ่อนกัมมันัญญาตา ความควรแก่การงาน เป็นต้น

๑๐.) ลักษณะรูป รูปอันมีลักษณะ ๔ ได้แก่ อุกจยะ การเติบโตใหญ่ สันตติ การสืบเนื่อง ชรตา การชำรุด ทรุตโทรม อนิจจตา ความไม่คงที่ เป็นต้น^{๔๒}

มหาภูตรูป ว่าโดยลักษณะ

สลกขณธารณโต ทุกขณฐานโต ทุกขาธานโต จ ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติ ๔ ประการ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ได้นามบัญญัติชื่อว่า ธาตุนั้น เพราะเหตุที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะแห่งตน ลักษณะที่แข็งกระด้าง ลักษณะที่ซึมซาบเอิบอาบ ลักษณะที่ไหวตึง ลักษณะที่ทำให้อบอุ่น เป็นต้น

^{๔๒} คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, **นักธรรมชั้นโท**, หน้า ๗๐-๗๒.

ปฐวี ปตฺถิฐิตา อาโปธาตุตั้งอยู่ในปฐวีธาตุ ได้ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้เตโชธาตุเป็นผู้อภิบาล
ได้วาโยธาตุเป็นผู้อุปถัมภ์

เตโชธาตุนั้น ตั้งอยู่ในปฐวีธาตุ ได้ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้วาโยธาตุเป็นผู้ช่วย ได้วาโยธาตุเป็น
ผู้อุปถัมภ์

วาโยธาตุตั้งอยู่ในปฐวี ได้ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้วาโยธาตุเป็นผู้ช่วย ได้เตโชธาตุเป็นผู้
อุปถัมภ์ค้ำชู

มหาภูตรูป ว่าโดยกิจ

อาโปธาตุ ว่าโดยกิจ เพื่ออันกระทำให้เปล่งปลั่งเคร่งครัด

ปฐวีธาตุ ว่าโดยกิจ คือ กิริยาเป็นที่ตั้งแห่งธาตุทั้ง ๓

เตโชธาตุ ว่าโดยกิจ ได้แก่ การกระทำอาหารให้ย่อยละเอียดลง

วาโยธาตุ ว่าโดยกิจ ได้แก่ กิริยาอันกระทำให้หวั่นไหว

มหาภูตรูป ว่าโดยผล

ปฐวีธาตุ ว่าโดยผล ได้แก่ สมปฏิจจอนุปจฺพฏฐานา กิริยาที่รองรับไว้ซึ่งธาตุทั้ง ๓

อาโปธาตุ ว่าโดยผล ได้แก่ กิริยาที่ทำให้สดชื่นชุ่มมัน

เตโชธาตุ ว่าโดยผล ได้แก่ มีกิริยาให้ถึงซึ่งสภาวะอ่อนนุ่มแก่กาย

วาโยธาตุ ว่าโดยผล ได้แก่ มีกิริยาอันนำไปซึ่งกายสู่ทิศานุทิศต่างๆ ให้กระทำซึ่งการงานทั้ง
ปวงได้

มหาภูตรูป ว่าโดยอาสนันการณ

มหาภูตรูปทั้ง ๔ อย่าง ถ้อยทีถ้อยเป็นอาสนันการณแห่งกันและกัน อธิบายว่า อาโป เตโช
วาโย เป็นเหตุอันใกล้เคียงให้เกิดปฐวีธาตุ

เตโชธาตุ วาโยธาตุ ปฐวีธาตุ เป็นเหตุอันใกล้เคียงให้เกิดปฐวีธาตุ

วาโยธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เป็นเหตุอันใกล้เคียงให้เกิด เตโชธาตุ

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ เป็นเหตุอันใกล้เคียงให้เกิด วาโยธาตุ^{๔๓}

วิญญานชั้น

วิญญาน หมายถึง จิต คือ ความรู้ ตั๋วรู้ อันมีเหตุปัจจัยด้วยความประพฤติเป็นไปในเจตสิก
ทั้งหลาย ได้แก่ เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก สังขารเจตสิก เป็นต้น^{๔๔} จิตย่อมประกอบด้วยเจตสิก เป็น

^{๔๓} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๓๙ - ๕๔๐.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๙.

ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อมกับจิต เกิดที่เดียวกับจิต^{๔๕} จิตหรือวิญญาณมีอันกำหนดสืบเนื่องกันไปในแต่ละภพปฏิสนธิวิญญาณตราบถึงจุดจิต จัดเป็นปัจจุบันชั้นแห่งวิญญาณ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไปแห่งขณะจิต เป็นไปในวิถิจิต ๑๔ ดวง มีประเภทแห่งจิต ๘๙ ดวง พิสตาร ๑๒๑ ดวง เป็นต้นนามรูปเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ (ในจักขวาทีวิญญาณ)^{๔๖} วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป (ในปฏิสนธิวิญญาณ)^{๔๗} จิต หมายถึง ตัวรู้ การคิด บังเกิดได้ในจักขุธาตุ หรือปัญจทวารจิต จิตมีอันเกิดดับคล้ายกับเจตสิก จิตจะไม่เนื่องด้วยการคิดก็มีได้ จิตจะไม่เนื่องด้วยการรู้ก็มีได้ เพราะการรู้กับการพินิจพิจารณาไตร่ตรองสอบสวนล้วนเป็นกระบวนการแห่งจิต การจะปฏิเสธว่าจิตไม่มีมิได้ จิตย่อมเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไปอย่างรวดเร็วอุปมามิได้ จิตมีอวิชชา ย่อมเป็นจิตมีอวิชชา จิตรู้เสวยซึ่งอารมณ์ ย่อมเป็นจิตเสวยซึ่งอารมณ์ แม้การประพฤติปฏิบัติกรรมฐานจะนอกจากจิตแล้วย่อมเป็นไปมิได้ จิตย่อมถูกบีบคั้นด้วยรูปเป็นเหตุ จิตย่อมถูกบีบคั้นด้วยเวทนา สัญญา สังขาร เป็นเหตุ เป็นต้น จิตถูกชักจูงด้วยรูปเวทนา สัญญา สังขาร เป็นเหตุ เป็นต้น จิตดวงที่ ๑ เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่จิตดวงต่อๆ ไป ความเห็นว่าเป็นจิตเนื่องด้วยรูป ย่อมเห็นเป็นอตตัตตัตตนเพราะจิตดับกลับเห็นรูปมีจิต เพราะความจริงเป็นประการใด ย่อมควรเห็นเป็นประการนั้นๆ การละ ได้แก่ อุบายแห่งปัญญาเพราะไม่ยึดมั่นชื่อว่าดับชั้น เช่น พระโยคาวจรพิจารณาว่าจิตเกิดดับด้วยอาศัยเหตุ ความยึดมั่นในจิตเกิดเพราะเหตุนั้นย่อมยังไม่อยู่ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เป็นต้น

วิญญาณชั้น ได้แก่ จิต ๘๙ ดวง พิสตาร ๑๒๑ ดวง จัดเป็น กามาวจรจิต ๕๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง โลกุตตรจิต ๘ ดวง

กามาวจร ๕๔ ดวง จัดเป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ โลกมุลจิต ๘ ดวง โทสมุลจิต ๒ ดวง โมหมุลจิต ๒ ดวง เป็นต้น

โลกมุลจิต ๘ ดวง คือ ทิฏฐิสัมปยุต ๔ ดวง ทิฏฐิวิปยุต ๔ ดวง ในทิฏฐิสัมปยุตจัดเป็น โสมนัส ๒ ดวง อุเบกขา ๒ ดวง ทิฏฐิวิปยุตจัดเป็น โสมนัส ๒ ดวง อุเบกขา ๒ ดวง โสมนัสสัมปยุตจัดเป็น สสังขาริก ๒ ดวง อสังขาริก ๒ ดวง เป็นต้น

โทสมุลจิต ๒ ดวง จัดเป็น สสังขาริก ๑ ดวง อสังขาริก ๑ ดวง

โมหมุลจิต ๒ ดวง จัดเป็น วิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ ดวง อุทัจจสัมปยุต ๑ ดวง

วิบากจิต ๒๓ ดวง จัดเป็นกุศลวิบากอเหตุ ๘ ดวง อกุศลวิบาก ๗ ดวง มหาวิบากจิต ๘ ดวง เป็นต้น

กุศลวิบากอเหตุจิต ๘ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสหคตจักขุวิญญาณ ๑ ดวง อุเบกขาสหคตโสตวิญญาณ ๑ ดวง อุเบกขาสหคตฆานวิญญาณ ๑ ดวง สัมปฏิจฉันนะจิต ๑ ดวง อุเบกขาสันตริณจิต ๑ ดวง โสมนัสสันตริณจิต ๑ ดวง เป็น ๘ ดวงด้วยกัน ดังนี้

^{๔๕} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก, หน้า ๔๔.

^{๔๖} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๗๐๗.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๒๗.

อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง ได้แก่ จักขุวิญญาณ ๑ ดวง โสตวิญญาณ ๑ ดวง ฆานวิญญาณ ๑ ดวง ชิวหาวิญญาณ ๑ ดวง กายวิญญาณ ๑ ดวง สัมปฏิจฉันนจิต ๑ ดวง สันตริณจิต ๑ ดวง

มหาวิบาก ๘ ดวง จัดเป็นญาณสัมปยุต ๕ ดวง เป็นญาณวิปยุต ๔ ดวง จัดเป็น สสังขาริก อสังขาริก จัดเป็นโสมนัสและอุเบกขาเหมือนในกามาพจรมหากุศล

กิริยาจิต ๑๑ ดวง จัดเป็นอเหตุกกิริยา ๓ ดวง มหากิริยา ๘ ดวง อเหตุกิริยาจัดเป็น ปัญจทวารารวิชชนะจิต ๑ ดวง มโนทวารารวิชชนะจิต ๑ ดวง หสนจิต ๑ ดวง^{๔๘}

การแบ่งจิตออกเป็นประเภทต่างๆ นี้ เป็นไปด้วยจิตนี้เป็นกุศล อกุศล อภัยากฤต มี ลักษณะโน้มไปสู่อารมณ์ และประพฤติเป็นไปในเจตสิกทั้งปวง ได้แก่ เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก สังขารเจตสิก^{๔๙} อันจิตหรือวิญญาณชั้นนี้ เป็นที่รู้ของวิปัสสนาญาณิกแล้ว ย่อมจรรู้ซึ่งเจตสิกทั้งปวงได้ และเพราะด้วยอาศัยการฝึกปฏิบัติ และศึกษาด้านปริยัติอย่างอุตสาหะ ทั้งเวลาและโอกาส สติปัญญา เป็นเหตุสำคัญของผู้ปฏิบัติภาวนา การวิเคราะห์ในวิญญาณชั้นนี้เพื่อชี้ประเด็นสำคัญพอเป็นแนวทาง สำหรับแนวทางศึกษา ดังนี้

เวทนาชั้น

เวทนา หมายถึง ความรู้สึวงซึ่งอารมณ์อันเป็นสุขเป็นทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์^{๕๐} เรียกว่า เวทนาชั้น หมายถึง เวทนาทั้งปวงชื่อว่า กองแห่งเวทนา เวทนาจัดเป็นเจตสิก เวทนาเจตสิกจัดลงใน ชั้น คือ เวทนาชั้น เวทนามีเพราะการประพฤติเนื่องด้วยวิญญาณจึงมีเวทนา^{๕๑} เพราะผัสสะเป็น ปัจจัยแกมีเวทนา เวทนาย่อมอาศัยรูปเกิดขึ้น (สมภูฐาน) ผู้พิจารณาเห็นเวทนา ย่อมไม่หลงในเวทนา เพราะไม่หลงเวทนาย่อมไม่ใช่อัตตาแก่ผู้เห็นเวทนานั้น ความเป็นไปแห่งเวทนา ได้แก่ ตัณหา ความ ออยาก เป็นเหตุให้มีทุกข์ ด้วยการแสวงหา เป็นเหตุให้เกิดความได้ ความได้ทำให้เกิดความพอใจรักใคร่ ความพอใจรักใคร่เป็นเหตุให้เกิดความพะวง เพราะความพะวงเป็นเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ความ เป็นไปแห่งอุปาทานเป็นเหตุให้เกิดขึ้นแห่งความตระหนี่ ความตระหนี่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นแห่งการ ป้องกันและอกุศลธรรมหลายประการ^{๕๒} การพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์ ศึกษาไตร่ตรองด้วยปัญญา ย่อมดับเวทนาได้ เวทนาบังเกิดในปสาทรูปก็มี เวทนานั้นจะบังเกิดในรูป หรือไม่เกิดในรูปชั้นทั้งปวง ก็มี ผู้พิจารณาเห็นอย่างนี้ ย่อมไม่ควรในการบัญญัติรูปมีเวทนาเหล่านั้น เพราะรู้แจ้งความเป็นไปแห่ง เวทนานั้นเป็นเหตุเป็นผลเนื่องด้วยประสาททั้ง ๕ เป็นต้นนั้น เวทนาเมื่ออาศัยแก่รูป ความเป็นไปแห่ง รูปนั้นไม่เที่ยงประการใด ความเป็นไปแห่งเวทนานั้นย่อมไม่เที่ยงประการนั้น ผู้พิจารณาเห็นในเวทนา มีธรรมชาติอย่างนั้นแล้ว ย่อมหาทางออกจากเวทนาว่าเวทนาเป็นอิตตาตัวตน ด้วยปัญญาารู้แจ้งแก่

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๙ - ๕๔๐.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๓๙.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๘๕.

^{๕๑} พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๕๓๙. และดู พระพรหมมุนี สุวจนฺทร (ผิน ธรรมประทีป), **ธรรมประทีป**, หน้า ๒๖๖.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓ - ๑๐๔/๖๑.

เวทนาย่อมละเวทนา เพราะเวทนามีเหตุเพราะผัสสะนั้นให้เป็นไป^{๕๓} ความยึดมั่นในเวทนามีเพราะผัสสะเป็นเหตุ เป็นต้น

เวทนาชั้นธ ได้แก่ เวทนาเจตสิก มีลักษณะให้เสวยซึ่งอารมณ์ ว่าโดยอารมณ์แบ่งเป็น ๕ ประการ คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสสเวทนา ๑ โทมนัสสเวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ เป็นต้น

จำแนกโดยทวารทั้ง ๖ ประการ ได้แก่ จักขุ, โสตะ, ฆานะ, ชิวหา, กายะ, มโน เอา ๖ คุณ ๕ เท่ากับ ๓๐ ประการ ดังนี้

จำแนกโดยสุขเวทนา ๖ ประการ

จักขุสัมผัสสชาสุขเวทนา โสตสัมผัสสชาสุขเวทนา ฆานสัมผัสสชาสุขเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาสุขเวทนา กายสัมผัสสชาสุขเวทนา มโนสัมผัสสชาสุขเวทนา เป็นต้น

จำแนกโดยทุกขเวทนา ๖ ประการ

จักขุสัมผัสสชาทุกขเวทนา โสตสัมผัสสชาทุกขเวทนา ฆานสัมผัสสชาทุกขเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาทุกขเวทนา กายสัมผัสสชาทุกขเวทนา มโนสัมผัสสชาทุกขเวทนา เป็นต้น

จำแนกโดยโสมนัสเวทนา ๖ ประการ

จักขุสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา โสตสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา ฆานสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา กายสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา มโนสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา เป็นต้น

จำแนกโดยโทมนัสเวทนา ๖ ประการ

จักขุสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา โสตสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา ฆานสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา กายสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา มโนสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา เป็นต้น

จำแนกโดยอุเบกขาเวทนา ๖ ประการ

จักขุสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา โสตสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา ฆานสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา กายสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา มโนสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา เป็นต้น

ฝ่ายสุขเวทนา ได้แก่ การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกขเวทนาได้แก่การเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ โสมนัสเวทนาได้แก่การเสวยอารมณ์รื่นเริงสรรษา โทมนัสเวทนาได้แก่การเสวยอารมณ์ขัดเคือง อุเบกขาเวทนาได้แก่การเสวยอารมณ์ที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ ไม่นิยมติปริดา ไม่น้อยเนื้อต่ำใจ เป็นต้น

การเสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

การเสวยอารมณ์ทางจักขุทวาร ได้แก่ การเห็นหรือการดู การชม อันมีอารมณ์ล่อใจให้โน้มเอียงไปสู่การเสวยซึ่งเวทนาทั้ง ๕ ประการนั้น

^{๕๓} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๑๖.

การเสวยอารมณ์ทางโสตทวาร ได้แก่ การได้ยินเสียง การฟังสื่อต่างๆ อันมีอารมณ์ล่อใจ
ให้โน้มเอียงไปสู่ การเสวยซึ่งเวทนาทั้ง ๕ ประการนั้น

การเสวยอารมณ์ทางฆานทวาร ได้แก่ การสูดดม ได้กลิ่น สัมผัสด้วยจมูก อันมีอารมณ์น่า
ใคร่หรือไม่น่าใคร่ หรือเฉยๆ เป็นต้น

การเสวยอารมณ์ทางชีวาทวาร ได้แก่ การกิน การดื่ม สัมผัสด้วยลิ้น อันน่าใคร่หรือไม่
ใคร่ หรือเฉยๆ เป็นต้น

การเสวยอารมณ์ทางกายทวาร ได้แก่ การสัมผัส การถูกต้องด้วยกายในอวัยวะต่างๆ อัน
น่าใคร่ น่ายินดี สะดวกสบาย หรือไม่น่าใคร่ ไม่น่ายินดี เป็นต้น

การเสวยอารมณ์ทางใจหรือมนทวาร ได้แก่ การนึกคิด ความฝันไปในอารมณ์ต่างๆ อันมี
เนื้อหาให้โน้มเอียงไปสู่การเสวยซึ่งเวทนาทั้ง ๕ ประการนั้น เป็นต้น^{๕๔}

ความรู้ในอันกำหนดซึ่งจิต ได้แก่ วิญญาณชั้นทั้งปวง เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น
ย่อมเป็นอันให้รู้เนื่องด้วยจิตนั้นประพตฺติให้เวทนา สัญญา สังขาร นั้นบังเกิดเพราะนามกับรูปกระทบ
กัน ผัสสะ การสัมผัสเป็นเหตุให้มีขึ้นซึ่ง เวทนา สัญญา สังขาร เป็นต้น

การกำหนดรู้ซึ่งสภาวะของรูปกับนาม คือ ปัญญา เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่การเจริญซึ่ง
วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อรู้ซึ่งสภาวะของจิต เจตสิก รูปนี้ว่าเป็นสภาวะอุปถัมภ์แก่ความเกิดขึ้นซึ่งทุกข์
นั้นเป็นเหตุให้มีการบริหารซึ่งกายและใจ ชื่อว่าเป็นผู้รู้รอบแห่งสังขารธรรม เปรียบกับบุคคลนั้นรู้จัก
เครื่องยนต์อันนำไปสู่การเคลื่อนที่ให้งถึงจุดหมายปลายทางประการใด ย่อมไม่หลงงมงายในความเห็น
วาทะนั้นนำพาเราไปให้ถึงความน่ายินดีน่าเพลิดเพลิน แม้ชื่อว่ากุศลธรรมทั้งปวงนั้นเป็นธรรมอันเป็น
อุปการะแก่ปัญญา แต่กุศลธรรมยังจัดเป็นสังขตธรรม หากไม่พิจารณากุศลธรรมนั้นด้วยแยบคาย
ความหลงอันเป็นเหตุแก่ทวิภูมิมานะย่อมบังเกิดแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือแม้ธรรมชื่อว่ากุศล
ธรรมแล้วย่อมปิดกั้นทางให้หลงแต่ฝ่ายเดียว เมื่อไม่พิจารณาอย่างแยบคายในอกุศลธรรมนั้น ย่อมเห็น
ว่าอกุศลธรรมเป็นเหตุให้มีขึ้นแห่งผลอันน่าปรารถนา เป็นต้น

การพิจารณาถึงอารมณ์แห่งการเสวยซึ่งเวทนานั้น เป็นเหตุแก่ความรู้อย่างแยบคายว่า
เวทนาในกุศลธรรมหรือเป็นอกุศลธรรม ดังนี้ เวทนาย่อมบังเกิดแก่บุคคลทั้งในผู้มีบุญหรือมีบาป อัน
เวทนานั้นจักมีแต่ในคนบาปก็หาไม่ได้ จักไม่มีในผู้มีบุญก็หาไม่ได้ เหตุให้พิจารณาซึ่งการเสวยอารมณ์ที่
เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ เป็นไปในผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย อันคนพาลอาจสำคัญผิดไปว่า เวทนานั้น
ไม่มีในผู้มีบุญ แต่มีในผู้มีบาปดังนี้ เป็นต้น

สัญญาชั้น

ความรู้ในกำหนดซึ่งสัญญาชั้น ชื่อว่า ปัญญา จำแนกสัญญาเช่นเดียวกับเวทนา ได้แก่
จำแนกด้วยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสาส์สัญญา โสตสัมผัสสาส์สัญญา ฆานสัมผัสสาส์สัญญา
ชีวหาสัมผัสสาส์สัญญา กายสัมผัสสาส์สัญญา มโนสัมผัสสาส์สัญญา เป็นต้น ความรู้ในการจำแนกซึ่ง
สัญญาชั้นนี้ เพราะเหตุว่าสัญญานี้เป็นปัจจัยปรุงแต่งจิตหรือวิญญาณ เรียกว่า จิตสังขาร ได้แก่

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๘๒ - ๕๘๔.

สัญญาและเวทนา ปฐมัตถจิต หรือเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่จิตนั่นเอง ผู้ดับสัญญาและเวทนาได้ ได้แก่ ผู้เข้านิโรธสมาบัติหรือสมาบัติ ๙ หรือสมาธิขั้นสูงสุด อันดับซึ่งสัญญาและเวทนา หรือการดับจิตเป็นต้น

จำแนกสัญญาโดยภูมิ ได้แก่ กามาวจรสัญญา ๕๔ รูปาวจรสัญญา ๑๕ อรูปาวจรสัญญา ๑๒ โลกุตตรสัญญา ๘ รวมเป็น ๘๙ ประการ ความรู้ในอันจำแนกสัญญาดังนี้ เนื่องด้วยวิญญาณชั้น ความเกิดขึ้นมีขึ้นแห่งสัญญานั้นประพจน์เนื่องด้วยวิญญาณ ฉะนั้นแล้วเมื่อมีวิญญาณเป็นเหตุย่อมมีสัญญา เมื่อจำแนกวิญญาณชั้นไว้มากเพียงไรย่อมจำแนกสัญญาไว้มากเพียงนั้น ดังนี้^{๕๕}

สัญญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้^{๕๖} ความสำคัญมั่นหมายในความรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ชื่อว่า สัญญา เป็นขอบข่ายแห่งสัญญา เป็นต้น สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาทั้งปวง^{๕๗} สัญญาจัดเป็นเจตสิกธรรม สัญญาเจตสิกจัดลงในสัญญาชั้น สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง หมายรวมเอาสัญญาทั้งหมดหรือกล่าวอย่างย่อคือ กองแห่งสัญญา เป็นต้น ความยึดมั่นถือมั่นในสัญญาเป็นไปด้วยความจำหมาย อันเกิดแต่สัญญานั้นเอง ทุกข์ย่อมมีแก่ผู้รู้ไม่ทันแก่สัญญา สัญญาจึงจัดเป็นกองแห่งอารมณ์ในชั้นทั้ง ๕ ดังนั้น ผู้รู้ไม่ทันเหตุอันจะมีสัญญาเพราะผัสสะนั้น ย่อมเห็นสัญญาเป็นตัวตนเนื่องด้วยผัสสะนั้น เพราะอวิชชา ความไม่รู้แก่สัญญานั้นมีปัจจัยคือผัสสะ เป็นต้น ผู้รู้ไม่ทันแก่สัญญาอันประพจน์เนื่องด้วยวิญญาณ ย่อมเห็นสัญญานั้นเนื่องด้วยการประพจน์แห่งวิญญาณเป็นอัตตาตัวตน เพราะอวิชชา และสิ่งปิดบังความจริงแห่งสามัญญลักษณะ คือ สันตติ อิริยาบถ ขนสัญญา เป็นต้น บัญญัติอัตตาเนื่องด้วยวิญญาณนั้นว่ามีสัญญา ย่อมอาศัยในสัญญานั้นเพราะเห็นเที่ยงแก่วิญญาณด้วยไม่รู้ เป็นต้น

สังขารชั้น

สังขารชั้น ได้แก่ เจตนาเจตสิก มีลักษณะจะชักนำไปซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลายบรรดาที่เกิดขึ้นพร้อมกัน^{๕๘} เจตสิกทั้งหลายเว้นสัญญากับเวทนา ที่เหลือ ๕๐ ดวงนั้น จัดเป็นสังขารเจตสิกทั้งหมด ดังนี้ ภาวะแห่งความเป็นสังขารทั้งปวงนั้นจัดเข้าสังขารชั้นทั้งปวง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เมื่อพิจารณาเห็นธรรมโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตน ถึงญาณชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ มีปัญญาในธรรมอันเป็นสังขารธรรมทั้งปวง ย่อมพิจารณาได้ทั่วถึงแห่งวิปริณามลักษณะแห่งรูปนามทั้งปวงอันเป็นไปในภูมิ ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ดังนี้ สำหรับผู้ได้สมาบัติ ๘ พิจารณาองค์ฌานในแต่ละชั้นจากปฐมฌานถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็จัดว่าเป็นไปด้วยเหตุปัจจัยแห่งสังขารธรรมมีความเป็นธรรมดาแห่งความเกิดดับอยู่แต่เป็นความเกิดดับด้วยไม่มีกิเลสเข้ามาปะปนในจิต เพราะข่มด้วยกำลังแห่งสมาบัติ เป็นต้น

สังขาร หมายถึง การปรุงแต่งของปัจจัยอันเกิดแต่รูปและนามให้เป็นผล ชื่อว่า สังขาร แบ่งออกเป็นอย่างไร้ใหญ่ได้แก่ กายสังขาร ได้แก่ ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ วจิสสังขาร ได้แก่ วิตก วิจารณ์

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๙๐ - ๕๙๒.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๒๓.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๒.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๙๒.

จิตตสังขาร ได้แก่ สัญญา เวทนา เป็นต้น^{๕๙} สังขารจัดเป็นเจตสิกมี ๕๒ ดวง สังขารเจตสิกธรรมทั้งปวงจัดลงในชั้นนี้ คือ สังขารชั้นนี้ เป็นต้น ความเกิดขึ้นแห่งสังขารประพจน์เนื่องด้วยวิญญาณ มีผัสสะเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้น ลักษณะแห่งสังขารเพราะชักนำไปเป็นไปในตนในธรรมที่เกิดพร้อมกัน^{๖๐} มีลักษณะโดยทั่วไปว่า โน้มไปสู่อารมณ์ การพิจารณาสังขาร เป็นเหตุให้เกิดปัญญา เพราะปัญญาจัดเป็นสังขารเจตสิกฝ่ายกุศลธรรม จิตอันพิจารณาเห็นแจ้งในสังขารย่อมละเอียดปัจจัยอันให้เนื่องด้วยอกุศลธรรม อกุศลเจตสิก อกุศลจิต ด้วยประการดั่งนั้น เป็นต้น

จากการศึกษาวิเคราะห์สภาวะธรรมของผู้พิจารณารูปนามแล้วเป็นไปด้วยความเห็นตามความเป็นจริงแห่งรูปนาม สงเคราะห์เข้ากับหลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยการพิจารณาชั้น ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้นนี้ เวทนาชั้นนี้ สัญญาชั้นนี้ สังขารชั้นนี้ วิญญาณชั้นนี้ ความเป็นไปแห่งรูปนามของผู้สำคัญในตัวตนย่อมเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คือตัวตน การละจากความเห็นว่าตัวตนของผู้มีปัญญารู้แจ้ง ย่อมไม่หลง เพราะไม่หลง ย่อมละความเห็นที่ว่าตน เป็นต้น

๓.๒.๒ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งกัฏฐาวิตถณวิสุทธิติ

ปัญญาในลำดับแห่งกัฏฐาวิตถณวิสุทธิติ ยังยึดหน่วงเอาพื้นอารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐานมาเป็นตัวพิจารณาเพื่อให้เห็นด้วยปัญญาคือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ เป็นต้น ปัญญาอันพิจารณาเห็นปัจจัยและสมุฏฐานแห่งปัจจัย ได้แก่ การพิจารณารูปชั้นนี้และนามชั้นนี้โดยความเป็นสมุฏฐาน เป็นต้นดังนี้

การพิจารณารูปชั้นนี้มีมหาภูตรูป ๔ อย่าง ได้แก่ ปรฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม เป็นต้น อุปาทายรูป ได้แก่ รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๑. ปสาทรูป ๒. โคจรรูป ๓. ภาวรูป ๔. หทัยรูป ๕. ชีวิตรูป ๖. อาหารรูป ๗. ปริจเฉทรูป ๘. วิญญูติรูป ๙. วิการรูป ๑๐. ลักษณะรูป^{๖๑} รูปอาศัยทั้ง ๑๐ ประการ เป็นลักษณะให้เห็นรูปในมุกกว้างพึงกำหนดละเอียดด้วยการจำแนกรูปโดยลักษณะอาการ ๓๒ อย่างแล้ว จัดเป็นปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ หรือวาโยธาตุแล้ว พิจารณาว่า เกสานี้จัดเป็นปรฐวีธาตุแล้ว ย่อมมีอาโป เตโช วาโยเป็นเหตุใกล้แก่ปรฐวีธาตุ พิจารณาต่อไปว่ารูปกลาปมี ๔ ลักษณะ ได้แก่ กัมมัชชสมุฏฐานกลาป ๒ อย่าง อาหารสมุฏฐานกลาป ๑ อย่าง จิตสมุฏฐานกลาป ๑ อย่าง อุตฺตสมุฏฐานกลาป ๑ อย่าง เป็นต้น

กัมมัชชสมุฏฐานกลาป ได้แก่ กายทสกะกลาป ๑ อย่าง และภาวทสกะกลาป ๑ อย่าง กายทสกะกลาป ประกอบด้วยธาตุย่อยอีก ๑๐ อย่าง ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย คันโธ รโส โอชา ชีวิต กายประสาท เป็นต้น ภาวทสกะกลาป ประกอบด้วยธาตุ ๑๐ อย่าง ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ รโส โอชา ชีวิต ภาวรูป เป็นต้น

อาหารสมุฏฐานกลาป ได้แก่ สุทฐัฏฐกลาป ประกอบด้วย ปรฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ รโส โอชา เป็นต้น

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๑๑.

^{๖๐} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๕๙๒.

^{๖๑} คณาจารย์สำนักพิมพ์เชียงใหม่, นักรธรรมชั้นโท, หน้า ๗๐ - ๗๒.

จิตสมุฏฐานกลาป ประกอบด้วย ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ โรโส โอชา เป็นต้น

อุตุสมุฏฐานกลาป ประกอบด้วย ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ โรโส โอชา เป็นต้น

สิริรูปในกัมมัชชสมุฏฐานกลาป ๒๐ ในอาหารสมุฏฐานกลาป ๘ อย่าง ในจิตสมุฏฐานกลาป ๘ อย่าง ในอุตุสมุฏฐานกลาป ๘ รวมรูปในสมุฏฐานกลาปในเส้นผมได้ ๔๔ ประการ จากที่กล่าวมาเรื่องสมุฏฐานของการพิจารณารูปโดยสมุฏฐาน^{๖๒}

ด้วยลักษณะการจัดเอาสมุฏฐานนี้จะพึงกำหนดเอาสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ได้แก่ ชาติดิน แล้วมีเหตุอันใกล้เคียงได้แก่ ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม แล้วในสมุฏฐานของชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม เมื่อพิจารณาละเอียดลงไป ในสมุฏฐานกลาปแล้วยังประกอบด้วยกัมมัชชสมุฏฐานกลาป อาหารสมุฏฐานกลาป จิตสมุฏฐานกลาป อุตุสมุฏฐานกลาป ดังนี้ เป็นต้น

อธิบายไตรลักษณ์ ได้แก่ การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแล้วดับไปด้วยการกำหนดกาลใน อารมณ์แห่งปฐวีธาตุ ย่อมเป็นไปด้วยอนิจจลักษณะ มิใช่ขันธ์สัญญา การพิจารณาด้วยลักษณะของความทนอยู่ได้ยากแห่งธรรมอันเป็นพื้นแห่งวิปัสสนา ย่อมเป็นไปด้วยทุกขลักษณะ มิใช่สุขสัญญา การพิจารณาด้วยลักษณะของที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมเป็นไปด้วยอนัตตลักษณะ มิใช่อัตตสัญญา เป็นต้น

ญาณอันเป็นไปในการตัดสินอันเที่ยงธรรมบริสุทธิ์ไม่ถูกอิตตาครอบงำด้วยทิฏฐิมานะ ชื่อว่า ปัญญาวิสุทธิ การพิจารณาแยกส่วนในจักขุธาตุเป็นอารมณ์ว่า จักขุธาตุอันมีในจักขุประสาท จักขุประสาท ได้แก่ จักขุขยตนะ จักขุธาตุมีที่ตั้งในความเป็นรูปอาศัย คือ จักขุประสาทรูป พิจารณาว่า จักขุประสาทนี้ ประกอบด้วยธาตุ ๔ มีสมุฏฐานกลาปแห่งรูป ๔๔ อย่าง ที่กล่าวแล้ว ส่วนนาม ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ เป็นธาตุอันทำหน้าที่รับรู้ทางจักขุ เรียกว่า จักขุนทรีย์ เป็นธาตุอันรับรู้อารมณ์ทาง จักขุทวาร ได้แก่ รูปารมณ์ทั้งปวง จิตอันบังเกิดในจักขุธาตุ เรียกว่า จักขุวิญญาณ และเป็นไปใน ภาวักจิตเมื่อไม่สำรวมในอินทรีย์ เป็นต้น ภาวักจิต ได้แก่ ความสืบเนื่องของอารมณ์อันรับรู้จากทวาร ทั้ง ๕ อย่างเรียก ปัญจวิญญาณ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เป็นต้น บังเกิดสืบต่อในสัมปฏิจฉนะจิต และสันตிரณจิต การพิจารณาไตรตรองอารมณ์ โวภูฏัพพะ การตัดสินอารมณ์ แล้วบังเกิดการเสวยซึ่งอารมณ์ เพราะจิตและเจตสิกมีลักษณะโน้มไปสู่ อารมณ์ ความเป็นไปในภาวักจิตต่างกันด้วยวิบากกรรมและกิเลส เป็นต้น

ความเกิดเร็วดับเร็วของจิต ได้แก่ กระบวนการในวิถีจิต คือ ภาวักจิต ชวนะจิตและ ตทารมณ์พิจารณาให้ละเอียดลงไปอีก ได้แก่ พิจารณาจิตขณะจิตในภาวักจิต ชวนะจิตและตทารมณ์ รวมจิต ๑๔ ขณะจิต ภาวักจิต ๕ ขณะจิต ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนะ, ปัญจวิญญาณ, สัมปฏิจฉนนะ, สันตிரณะ, โวภูฏัพพะ, ชวนะจิต ๖ ขณะจิต การรับรู้โน้มไปในอารมณ์แก่การเสวยซึ่งอารมณ์ กระทำกรรม ตทารมณ์มีอารมณ์กับชวนะ ๒ ขณะจิตหรือไม่มี ผู้เข้าอัปนาสมาธิไม่ตกภาวักจิตดำรง อยู่ในชวนะจิต มีขณะจิตนับไม่ถ้วน ตราบเท่าที่ยังอยู่ในฌาน ขณะจิตหนึ่งๆ ยังประกอบด้วย ๓ ขณะ ได้แก่ อุปปาทขณะ ขณะเกิดขึ้น ฐิติขณะ ขณะตั้งอยู่ ภังคขณะ ขณะจิตดับ เป็นต้น^{๖๓}

^{๖๒} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๔๐ - ๖๔๑.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๙๕.

การพิจารณารูปและนามโดยสามัญญลักษณะ สภาวลักษณะดังนี้ได้ชื่อว่า ทิณฺฐวิสุทฺธิ วิปัสสนายานิกเมื่อถึงความชำนาญในการกำหนดรู้ซึ่งรูปและนามในลำดับแห่งญาณชื่อว่า ทิณฺฐวิสุทฺธิ ญาณอันเป็นไปในส่วนของวิบากและกรรม รู้ด้วยความกำหนดแห่งธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย บังเกิด ความรู้ในอดีต อนาคต ปัจจุบัน สิ้นความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการ (โสฬสวิจิกิจฉา) ดังนี้

๑. เราเคยได้บังเกิดหรือเป็นประการใด
๒. เราไม่ได้บังเกิดหรือประการใด
๓. เราได้เป็นอะไร
๔. เรามีรูปพรรณสัณฐานประการใด
๕. เราได้บังเกิดในอย่างนี้แล้ว ได้บังเกิดเป็นอะไร
๖. เราจักได้เกิดอีกหรือประการใด
๗. เราจักไม่ได้เกิดอีกหรือประการใด
๘. เราจักได้เกิดเป็นอะไร
๙. เราจักได้มีรูปพรรณสัณฐานประการใด
๑๐. เราจักได้เกิดเป็นดั่งนั้นแล้วจักได้เกิดเป็นอะไร
๑๑. เราได้เกิดหรือประการใด
๑๒. เรามีได้เกิดหรือประการใด
๑๓. เราได้เกิดเป็นอะไร
๑๔. เราได้มีรูปพรรณสัณฐานประการใด
๑๕. เราได้เกิดเป็นอะไร แล้วจึงเกิดในที่นี้
๑๖. เราได้เกิดแล้วจักได้เกิดเป็นอะไรอีก

พระโยคพาจรบางพวกอื่นบางองค์พิจารณาในนามธรรม ๒ ประการ พิจารณาในรูปธรรม มี ๔ ประการ และอาจได้สละซึ่งโสฬสวิจิกิจฉา เป็นต้น

พระโยคพาจรบางองค์บางเหล่าพิจารณาเห็นปัจจัยแห่งนามรูป โดยปฏิโลมนัย แห่งปฏิจจสมุปบาทว่า นามและรูปของสรรพสัตว์ จะถึงซึ่งชรา มรณะ อาศัยด้วยชาติ มีชาติอาศัยด้วย ภพ มีภพอาศัยด้วยเวทนา มีเวทนาอาศัยด้วยผัสสะ มีผัสสะอาศัยด้วยสฬายตนะ มีสฬายตนะอาศัย ด้วยมีวิญญาณ มีวิญญาณอาศัยด้วยสังขาร มีสังขารอาศัยด้วยอวิชชา ด้วยการพิจารณาอย่างนี้ อาจ สละเสียซึ่งโสฬสวิจิกิจฉาทั้ง ๑๖ ประการได้

พระโยคพาจรบางองค์บางเหล่าพิจารณานามรูปตามอนุโลมแห่งปฏิจจสมุปบาทในสังขาร ๓ ประการ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อนัญญาภิสังขาร ปรงแตงนามรูปเพราะมีอวิชชาจึง มีสังขาร เพราะมีสังขารจึงมีวิญญาณ เพราะมีวิญญาณจึงมีนามรูป เพราะมีนามรูปจึงมีสฬายตนะ

เพราะมีสหายตนะจึงมีผัสสะ เพราะมีผัสสะจึงมีเวทนา เพราะมีเวทนาจึงมีตัณหา เพราะมีตัณหาจึงมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทานจึงมีภพ เพราะมีภพจึงมีชาติ เพราะมีชาติจึงมีชรามรณะ เมื่อผู้ปฏิบัติภาวนาพิจารณาซึ่งนามรูปประกอบด้วยปัจจัยนี้ ย่อมอาจสละเสียซึ่งโสฬสวิจิกจฉา ๑๖ ประการได้

พระโยคพาจรบางองค์บางเหล่าพิจารณาปัจจัยของนามรูปโดยกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์ เห็นแจ้งในอวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ คือปัจจัยในกัมมวิภังค์ วิภังค์ นามรูป สหายตนะ ผัสสะ เวทนา คือปัจจัยในวิปากวิภังค์ กิเลส ได้แก่ โมหะ ปิดบังปัญญา ชื่อว่า อวิชชา กุศลและอกุศล ประชงแต่งปฏิสนธิจิต คือ สังขาร ความกำหนัดยินดีในภพ คือ ตัณหา ความยึดมั่นเพราะความพอใจยินดี คือ อุปาทาน กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาเป็นเครื่องให้สำเร็จในบุญและบาปในปฏิสนธิวิภังค์ คือ ภาวะ ปฏิสนธิจิต คือ วิภังค์ กัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิและธรรมรูปธรรมนามที่เกิดก่อน คือ นามรูป ประสาททั้ง ๕ ได้ชื่อว่า อายตนะ หทัยวัตถุ ก็ชื่อว่า อายตนะคือใจ สัมผัสทั้ง ๖ คือ ผัสสะ ความรู้สหายซึ่งอารมณ์ ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นทุกขมสุขเวทนา คือ เวทนา

อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภาวะ ซึ่งบังเกิดในปุริมภพ คือ กัมมวิภังค์ เป็นปัจจัยให้เกิด วิภังค์ นามรูป สหายตนะ ผัสสะ เวทนา ในปัจจุบันภพนี้

ธรรม ๕ ประการในปัจจุสมุปบาท ซึ่งเกิดต่อเนื่องในภพปัจจุบัน คือ วิปากวิภังค์ อรรถว่า กัมมวิภังค์ ในอดีตสืบเนื่องถึงความมีภพให้ได้ซึ่งวิปากวิภังค์อันปัจจัยปรุงแต่งคือ กุศลกรรม อกุศลกรรม เนื่องด้วยถึงภพในปัจจุบันเพราะวิภังค์ สังขารสนธิกับวิภังค์ เป็นเหตุให้ปรากฏซึ่งนามรูป กัมมวิภังค์ในปัจจุบันเป็นเหตุให้วิปากวิภังค์ในอนาคต เมื่อผู้บำเพ็ญซึ่งวิปัสสนาภาวนา พิจารณาโดยนัย แห่งกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์ด้วยประการฉะนี้ ก็อาจสละซึ่งโสฬสวิจิกจฉาทั้ง ๑๖ ประการได้^{๖๔}

เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีความเพียรในการพิจารณารูปนามในสัมมัสสนญาณมีปัญหา แก่กล้า อารมณ์อันประณีต ๑๐ อย่าง ได้แก่ โภกาส ปัสสัทธิ ปิติ อธิโมกข์ ปศคาหะ สุข ญาณ อุปุฏฐาน อุเบกขา นิกันติ บังเกิดในจิตของวิปัสสนายานิก ปัญญาอันรู้ในอารมณ์ว่าเป็นเหตุของ ทิฏฐิมานะว่า เราได้บรรลุธรรมแล้ว ประจักษ์ในความรู้ว่า นี้ทางนี้มีไช้ทางแห่งอริยมรรค ได้ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนะวิสุตติ^{๖๕}

จากการศึกษาวิเคราะห์สภาวะธรรมของผู้พิจารณารูปนามแล้วเห็นไตรลักษณ์ สงเคราะห์ เข้ากับหลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยสมุฏฐานแห่งรูปขันธ ได้แก่ การพิจารณาเห็นความเป็นไป แห่งรูปนาม เห็นรูปนามด้วยปัญญาว่า รูปขันธประกอบด้วยสมุฏฐาน มิใช่การเป็นไปโดยไม่มีเหตุ ปัจจัย มิใช่การเป็นไปโดยลำพังแห่งรูปนาม แต่อาศัยความเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน รูปจึงไม่ขาดจากนาม การพิจารณาประการดังนี้เป็นไปเพื่อละความเห็นที่ตัวตน เพราะสิ่งที่อาศัยสมุฏฐานเป็นปัจจัย มิใช่ ตัวตน เป็นต้น

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุตติมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๔๙ - ๖๖๔.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๐๗ - ๗๐๙.

๓.๒.๓ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งมัคคามัคคญาณ

ทัสสนวิสุทธิ

ปัญญาอันพิจารณาพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ละซึ่งนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนาหรือละกิเลสได้ด้วย ตทั้งคปทาน และวิกขัมภนปทาน จัดเป็นปทานปริยญา แม้อุตปริยญา ตีรณปริยญา และปทานปริยญา ก็บังเกิดในมรรคจิตและผลจิตได้ เช่นกับโลกียปริยญา เพราะต่างกันด้วยอาการ ๓ อย่าง และความถึงพร้อมของปริยญา เพราะต่างกันด้วยอาการ ๓ อย่างและความถึงพร้อมของปริยญา ปทานปริยญา จัดอยู่ในลำดับภังคานุปัสสนาญาณ เท่าถึงยอดแห่งวิปัสสนานั้นละซึ่งวิปลาส ๓ อย่างได้สมบูรณ์ เป็นต้น^{๖๖}

ในลำดับแห่งมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ พึงพิจารณารูปนามมีพระไตรลักษณ์เป็นใหญ่ ด้วยอุตสาหะในการพิจารณารูปนามเป็นอย่างยิ่ง

วิธีพิจารณาชั้น ๕ ในสัมมัสสนญาณ ญาณอันย่อธรรมคือสังขตลักษณะแห่งรูปนามที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เข้าด้วยกัน ด้วยพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์นั้นได้ชื่อว่า “สัมมัสสนญาณ” นำมาแสดงเฉพาะขอบข่ายงานวิจัย ได้แก่ ชั้น ๕ ดังนี้

ผู้ปฏิบัติกรรมฐานภาวนามีอารมณ์แห่งพระไตรลักษณ์ ๓ ประการ จากการพิจารณา รูปนามในญาณก่อนแล้วพิจารณาอารมณ์กรรมฐานโดยพิสดาร ได้แก่ การพิจารณาชั้น ๕ โดยนัยแห่งทุกกะ ๔ ติกกะ ๑ โดยนัยประกอบในทุกกะ ๔ ติกกะ ๑ ดังนี้

พิจารณาชั้น ๕ ที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ด้วยการกำหนดแห่งกาลชื่อว่า อดีตติกกะ

พิจารณาชั้น ๕ ที่เป็นภายในหรือภายนอก ด้วยกำหนดขอบเขตชื่อว่า อัชฌัตตมทุกกะ

พิจารณาชั้น ๕ ที่เป็นของละเอียดหรือหยาบ ด้วยการกำหนดแห่งคุณสมบัติชื่อว่า พาหิกทุกกะ

พิจารณาชั้น ๕ ที่เป็นของประณีตหรือเลว ด้วยกำหนดแห่งวรรณะชื่อว่า หีนทุกกะ

พิจารณาชั้น ๕ ที่เป็นของใกล้หรือไกล ด้วยการกำหนดแห่งระยะชื่อว่า ทูเรทุกกะ^{๖๗}

พิจารณาชั้น ๕ โดยนัยแห่งโอกาสปริจเฉท ๑๑ ประการ ดังนี้

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ มีในอดีต เอนกอนันต์ มีอันให้ถึงความสิ้นไปดับไปแห่งภพนั้น ชาตินั้น เกิดภพไหนสิ้นไปภพนั้น เกิดชาติไหนสิ้นไปชาตินั้น ดังนี้ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ จักมีในอนาคตในภพใด ชาติใด ย่อมถึงความสิ้นไปในภพนั้นชาตินั้น ประการหนึ่ง

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๗๕ - ๖๗๖.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๙๐.

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันมีในปัจจุบันภพนี้ ย่อมถึงความเสื่อมไป สิ้นไปในภพนี้ จักสืบไปในอนาคตหากมิได้ ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันมีในภายในแล้ว ย่อมสิ้นไปในภายใน ไม่สืบไปถึงภายนอก ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันมีจากภายนอกแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปถึงภายนอก ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันประกอบด้วยความหยาบแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปถึงความละเอียด ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันประกอบด้วยความละเอียดแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปถึงความหยาบ ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันประกอบด้วยความเลวแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปถึงความประณีต ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันประกอบในความไกล ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปในความใกล้ ประการหนึ่ง

พิจารณาชั้น ๕ ในอารมณฺ์แห่งกรรมฐานว่า ชั้น ๕ นี้ อันประกอบในความใกล้ ย่อมถึงความสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่สืบต่อไปในความไกล ประการหนึ่ง^{๖๘}

สัมมัสสนญาณเป็นไปในการกำหนดย่อให้รู้ซึ่งการตัดออกซึ่งความรู้ เพราะเป็นไปในอันย่อธรรมทั้งหลายไว้ด้วยกัน ย่อมย่อเอาธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม เพื่อให้เห็นทิศทางอันรูปนามทั้งหลายจักปรากฏซึ่งความเกิดและความดับอยู่เนื่องๆ ย่อมเห็นแจ้งรู้เห็นว่ามี การเกิดและการดับแห่งรูปนาม และไม่สืบสนด้วยบัญญัติและสมมติทั้งหลายอันโลกกำหนดเรียกกัน ย่อมเข้าใจวิธีเพื่อให้บัญญัติและสมมตียุติความหมายเพียงแค่ว่าชั้น ๕ นี้ไม่เป็นไปกว่า หรือไม่ออกไปจากกฎเกณฑ์แห่งชั้น ๕ นี้ กำหนดได้ไม่คลุมเคลือและสงสัยในชั้น ๕ นี้ว่าตัวตน เป็นต้น

อันปัญญาเรียกรวมเอาปฏิภาณว่าเป็นปัญญาอย่างหนึ่ง คำว่าปริชา ความรู้ ความเชี่ยวชาญ ความเห็นทั่วรู้ทั่วนี้ก็เป็นลักษณะแห่งปัญญานั้นเอง ญาณอันผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาแต่ญาณชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เพราะกำหนดเอาความรู้อันเป็นไปในสภาวะลักษณะนั้นเอง เป็นเครื่องหมายให้รู้รอบแห่งการตัดซึ่งรูปและนาม ความรู้เป็นพื้นฐานสำคัญต่อกิเลสอันนับเนื่องในอารมณฺ์ย่อมปรากฏในรูปและนามนั้น รูปและนามนั้นเมื่อเป็นที่หมายแห่งกิเลสฉนใด บัณฑิตย่อมละรูปและนามนั้นอันเป็นเหตุซึ่งทุกขนั้น เป็นต้น

ความรู้มากใช้จักรู้การกำหนดเกิดขึ้นแห่งรูปนามนั้น เพราะอาศัยความรู้ย่อแห่งรูปและนามย่อมสามารถรู้อาการแห่งรูปและนามจักเกิดขึ้นดับลงนั้น บัณฑิตต้องเป็นผู้เข้าใจธรรมชาติแห่งจิตและเจตสิก รูป ความรู้ไม่สงสัยความเป็นมาและเป็นไปแห่งเจตสิกจัดว่าเป็นตัวแปรอย่างหนึ่งในอันคิด

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๙๒ - ๖๙๕.

เปรียบเทียบ วิเคราะห์ ความรู้ในลักษณะนี้เป็นเจตสิกธรรมทั้งสิ้น อันเป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาเพื่อ
 ประทานซึ่งกิเลส เป็นต้น การเรียกกล่าวซึ่งกาลเวลา คำว่ากาลย่อมหมายรวมเอาคำว่า อดีต อนาคต
 ปัจจุบันนี้ เป็นที่รู้ว่า คำว่า “กาล” เป็นคำอันผู้รู้ในวิชาการสาขาต่างๆ เป็นเครื่องหมายในอย่างอื่น
 ความรู้อื่น อาจเรียกในนามสมมติอย่างอื่นให้เข้าถึงความรู้ในอดีต อนาคต ปัจจุบันว่า “ขณะ”,
 “บัดนี้”, “ณ เวลานั้น”, “ก็”, “ในเมื่อ”, ซึ่งคำเหล่านี้เป็นคำพูดให้รู้กันว่าเป็นคำที่แสดงให้เห็นถึง
 กาลเวลา เป็นอารมณ์เกิดดับของจิต ซึ่งมีนัยความหมายเดียวกันกับคำว่า “กาล” และยังแสดงให้รู้
 และเข้าใจง่ายประการหนึ่ง เพราะผู้จะรู้และเข้าใจรรถความหมายแห่งธรรมในคำว่า “กาล” ได้ยาก
 ถ้าไม่พิจารณาใคร่ครวญ

การพิจารณาชั้น ๕ โดยลักษณะแห่งไตรลักษณ์ เป็นทางออกจากความเห็นในอัตตา
 ตัวตนมีในชั้น ๕ นั้นด้วยปัญญา มิใช่เพื่อยึดมั่น พึงพิจารณาเอาเกณฑ์อันเห็นแล้วโดยชอบด้วยตนเอง
 นั้นว่า เป็นของน่าเบื่อหน่าย คลายกำหนด มิใช่เป็นไปเพื่อความกำหนดรักใคร่ มิใช่เป็นไปเพื่อก่อ
 เกิดขึ้นซึ่งความตระหนี่ ไม่เป็นไปเพื่อความพะวงหา ไม่เป็นไปเพื่อการไขว่คว้า ไม่เป็นไปเพื่อการ
 แสวงหา การพิจารณาไตรลักษณ์ที่ได้ศึกษาค้นคว้าวิจัยเป็นแนวทางจากการสังเคราะห์เอาแนวคิด
 ต่างๆ จากท่านผู้รู้ เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ จากการศึกษาโดยผ่านหนังสือและเอกสารต่างๆ เป็น
 แนวทาง ดังนี้

จากการพิจารณารูปนามด้วยลักษณะแห่งพระไตรลักษณ์เป็นบาทฐานแก่วิปัสสนาใน
 ลำดับต่อไป คือ อุทยัพพญาณ ได้แก่ การพิจารณานิพัตติลักษณะและวิปริณามลักษณะ เป็นต้น

“อวิชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท”^{๖๙} อวิชาเป็นปัจจัยให้มีรูป ผู้มีภัยเบื้องหน้าคือ วัฏฏจักรนี้
 ในผู้เป็นปุถุชนมีอันถึงความเกิด ได้แก่ อวิชา คือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ความไม่รู้ในอดีต ความไม่รู้
 ในอนาคต ความไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท ความไม่รู้ในมัชฌิมาปฏิปทา ข้อ
 ปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ได้แก่ ผู้มีปัญหาพิจารณาเห็นในรูปนามในสังขารธรรมทั้งปวง ได้ถึงการ
 ตรัสรู้แจ้งในความเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์ รู้แจ้งในกิเลสเครื่องปิดบังปัญญาเห็นพระไตรลักษณ์ ได้แก่
 อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น

“ตณฺหาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท” รูปชั้นทั้งปวง เกิดขึ้นเพราะตัณหา ตัณหาเป็นเหตุให้มีทุกข์
 ตัณหาเป็นเหตุให้มีอุปาทาน ผู้มีอวิชา ผู้นั้นก็มิสังขาร トラบเท่าถึงความเกิด ภาพเป็นปัจจัยให้กรรม
 ถึงความได้รับผลแต่อดีต มีเจตนาปรุงแต่งจิตด้วยกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน ก็ตัณหาเป็น
 เหตุให้เกิดมีให้เป็น ดังนั้น

“กมฺมสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท” กรรมเป็นเหตุให้เกิดขึ้นแก่รูปชั้นทั้งปวง การกระทำที่เป็นบุญ
 และบาปเป็นเครื่องปรุงแต่งจิต ตัวของกรรมเองก็ชื่อว่าเหตุปัจจัยให้เกิดเป็นเครื่องยังจิตให้แปดเปื้อน
 ประกอบสัตว์ไว้ในภพเพราะแรงของกรรม

“อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท” อาหารเป็นเหตุแก่รูปชั้นทั้งปวงความเป็นไปของรูปทั้งปวง
 อาศัยปัจจัยคือ อาหาร สมุทฺธานของอาหารคือ เครื่องอุปถัมภ์ ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัฒน
 คันโธ โรโส โอชา เป็นปัจจัยแก่รูปนั้น การได้อาหารดีอาหารเลว เป็นไปด้วยเหตุมีกรรม เป็นต้น

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๐๑.

นิพัตติลักษณะแห่งรูป ได้แก่ ผลของเหตุ ๔ ประการ คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูปนั้น ได้แก่ การเกิดเป็นมนุษย์ เสร็จฉาน เกิดในครรภ์ เกิดในไข เกิดเป็นตัว เป็นต้น

“อวิชานิโรธา รูปนิโรโธ” ความดับไปของอวิชาเป็นเครื่องออกจากรูป ออกจากทุกข์ การดับอวิชาได้ ได้แก่ พระอรหันต์ พระนิพพาน อริยบุคคล หนทางเป็นเครื่องให้ดับทุกข์ เพราะดับอวิชา เป็นต้น

“ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ” ความดับของตัณหาเป็นเครื่องดับจากรูป ตัณหา ได้แก่ความทะยานอยากเป็นเหตุให้มีรูป ความดับตัณหาเพราะปัญญา รู้แจ้งว่าตัณหา คือ เหตุของทุกข์ เป็นเหตุให้มีการแสวงหา เป็นต้น

“กมฺมนิโรธา รูปนิโรโธ” ความดับของกรรมเป็นเหตุให้รูปดับ เพราะจิตไม่ปรุงแต่งซึ่งภาวะแห่งกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ย่อมเป็นเหตุให้รูปดับ เป็นต้น

“อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ” ความดับของอาหารเป็นเหตุให้รูปดับ เพราะอาหาร ๔ อย่าง ได้แก่ กวฬิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัณฺเจตนาหาร วิญญาณาหารดับแล้ว ย่อมไม่สืบต่อรูปให้มีขึ้น เพราะอาหารดับ เป็นต้น^{๗๐}

พระนิพพาน คือ นิโรธ ความดับทุกข์ เพราะความสิ้นไปของการเกิดเพราะเหตุปัจจัย คือ อวิชา ตัณหา กรรมและอาหาร เป็นต้น

รวมการพิจารณาในรูปฝ่ายนิพัตติลักษณะและวิปริณาลักษณะได้ ๑๐ ประการนี้ ลำดับต่อไปพิจารณานามชั้นได้แก่ เวทนาชั้น, สัญญาชั้น, สังขารชั้น, และวิญญาณชั้น ดังนี้

เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น พิจารณาทั้งนิพัตติลักษณะและวิปริณาลักษณะด้วยปัจจัยคือ อวิชา ตัณหา กรรม ผัสสะ ดังนี้

ส่วนวิญญาณชั้น พิจารณาด้วยลักษณะเดียวกันคือ อวิชา ตัณหา กรรม และนามรูป เป็นต้น

วิปัสสนาญาณิกพิจารณารูปนามอันเกิดแต่เหตุปัจจัยดังกล่าวแล้ว บังเกิดอารมณ์อันประณีตในจิตคือ อุกกิลเสส ๑๐ อย่าง^{๗๑} ได้แก่ โภกาส ปิติ ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปคคาหะ สุข ญาณ อุกฺกุฏาน อุกฺเบขา นิกันติ เป็นต้น ในจิตของวิปัสสนาญาณิก ซึ่งล้วนเป็นอารมณ์อันประณีต เป็นเหตุให้เกิดทิฐิमानะ สำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้ว ควรหยุดความเพียรในกรรมฐาน แล้วพิพากษาอารมณ์อันเป็นที่ชอบใจนี้ ด้วยว่ามีใช่ทางละความอาลัยในอารมณ์นั้น ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตังนี้

จากการศึกษาสภาวะธรรมของผู้พิจารณารูปนามเป็นไปด้วยความเห็นอย่างสืบเนื่องของรูปนาม สงเคราะห์เข้ากับหลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยการพิจารณาโอกาสปริจเฉท ๑๑ อย่าง ได้แก่ ชั้นที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ชั้นที่เป็นภายใน ภายนอก ชั้นที่หายาบ ละเอียด ชั้นที่เลว ประณีต

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๐๑ - ๗๐๕.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๐๗ - ๗๐๘.

ชั้นที่อยู่ใกล้ ชั้นที่อยู่ไกล เป็นไปด้วยกิจแห่งวิปัสสนาว่า มิให้หลงในสภาวะธรรมอันเห็นอย่างสืบเนื่อง ด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นต้น

๓.๒.๔ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งปฏิบัติภาวนาตามทัศนะวิสุทธิ

อุทยัพพญาณ - อนุโลมญาณ

ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นแต่ฝ่ายดับเมื่อวิปัสสนายานิกถึงการพิจารณาในความเกิดและดับอันปราศจากอุปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนั้นซึ่งล้วนแต่มีอารมณ์ประณีต เพราะเหตุที่อารมณ์นั้นเป็นเหตุให้หลงในนิมิตนั้นๆ บังเกิดขึ้นซึ่งที่ภูมิมานะไม่ดำเนินถึงอริยมรรคในขั้นสูงอีกได้ ดังนี้ ลำดับแห่งญาณชื่อว่า ภัททญาณนี้ เป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งอารมณ์ที่พิจารณาเห็นปรากฏแต่ความดับไป เสื่อมไปแห่งสังขารธรรมนั้นแต่ฝ่ายเดียวหรือปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามแต่ฝ่ายดับ ดังนี้

เพราะกิจแห่งวิปัสสนาปัญญาชื่อว่าขจัดเสียซึ่งโมหะ ความหลง ความอาลัย ละทิ้งซึ่งกิเลสผูกพัน์จิต วิปัสสนายานิกย่อมเห็นแต่ความดับเป็นลักษณะในลำดับแห่งญาณชื่อว่า ภัททญาณนี้ ย่อมปรากฏเห็นแต่ความดับ ความเสื่อมลงของสังขารธรรม มีจิตโน้มไปในพระนิพพาน ย่อมเล็งเห็นแต่ความดับ ความทำลายของรูปนาม ด้วยสุญญตา ย่อมปรากฏความกลัวในวิภูฏสงสาร เป็นเหตุให้ละเสียซึ่งกิเลสต่างๆ ดังนี้

- ๑.) ภาวทวิภูฏิปหานํ จะสละเสียได้ซึ่งสัสสตทวิภูฏิจิ
- ๒.) ชีวิตนิกนติปริจจาคโค จะสละเสียซึ่งความยินดีในชีวิต
- ๓.) สทา ยุตตปยุตตทา จะมีวิริยะในวิปัสสนากรรมฐานสิ้นกาลเป็นนิตย์
- ๔.) วิสุทธา ชีวิตา จะประพตติเลียงชีพด้วยบริสุทธิ์
- ๕.) อุตสุปปหานํ จะสละเสียซึ่งการขวนขวายในกิริยาแสวงหาซึ่งเครื่องอุปโภคบริโภค
- ๖.) วิกตยตา มีความกลัวอันปราศจากภัยอันตรายต่างๆ
- ๗.) ขนติ จะมีสันดานอดกลั้น กอปรด้วยอธิวาสนขันติ
- ๘.) โสวจจปฏิลาโภ จะได้ซึ่งคุณดีคือสภาวะว่าง่าย
- ๙.) อารติริตีสหนติ จะอดกลั้นได้ซึ่งความกระสันแลความยินดี^{๗๒}

วิปัสสนายานิกเมื่อถึงการพิจารณาเห็นแต่ความดับในสังขารธรรม ย่อมบังเกิดความกลัว เพราะกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ความเป็นภัยต่างๆ ได้แก่ กำเนิดดิรัจฉาน มนุษย์ เป็นไปด้วยอำนาจของกรรมอันเกิดแต่กิเลส ย่อมมีกรรมอันเป็นบุญและบาปบีบคั้นให้สัตว์นั้นถึงการประกอบด้วยความลำบากและอุปสรรคต่างๆ นานา โอกาสในการได้ปัญญานั้นมีน้อย เกิดชาติเดียวก็น่าระอาใจ ไม่ต้องนับไปถึงภพหน้าหรือชาติต่อไป เป็นต้น^{๗๓}

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๒๗ - ๗๒๘.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๐.

อุปมากับบุคคลได้ถึงซึ่งความวิบัติอย่างไรอย่างหนึ่ง มีการถูกลงอาญา ใส่ร้ายป้ายสี ถูกลงทัณฑ์ ถูกจับกุม ถูกริบทรัพย์ ถูกปล้นทรัพย์จากขโมย ถูกภัยสงครามเบียดเบียน ปรารถนาความสงบ แต่พบกับความวุ่นวายหรือวิวาทกันด้วยวัตถุต่างๆ ภัยญาณ ย่อมเห็นภัยในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ดังนี้

อุปมากับสตรีผู้มีบุตร พอคลอดแล้วก็ตายไปกว่า ๕ คน พอตั้งครรภก็ยกย้อมคิดว่าบุตรคนนี้ก็ถึงซึ่งความตายอยู่เหมือนกัน หนทางรอดมีน้อย เป็นต้น ความกลัวด้วยเห็นโทษเห็นภัยในสังขารธรรมด้วยภยตูปัญฐานญาณเป็นแต่ญาณอันหมดจด จักกลัวซึ่งคติอันกำเนิดด้วยปัจจัย คือ นามรูปให้เข้าไปในวิภวสังสารไม่ เพราะปัญญาของผู้ถึงในภยตูปัญฐานญาณนี้ ไม่หวั่นไหวเพราะรู้แจ้งแห่งสังขตลักษณะ ดังนี้^{๗๔}

วิปัสสนายานิกทำมณสิการโดยความเป็นอนิจจังในสังขารธรรมแล้วปรากฏเป็นภัยอันพิลึกแก่วิปัสสนายานิกนั้น แต่เมื่อมณสิการถึงรูปารูปาวัตติโดยทุกขังด้วยกิริยาอันเป็นไปในภพโดยประการต่างๆ ได้แก่ ถูกเบียดเบียน ถูกย่ำยีบีฑา ไม่สิ้นสุดเป็นภัยอันพิลึกแก่ผู้ปฏิบัติภาวนา และเมื่อวิปัสสนายานิกมณสิการถึงรูปธรรมนามธรรมด้วยอนัตตา ย่อมปรากฏเป็นของสูญ คล้ายดั่งเมฆหรือพยับแดดเคลื่อนไปพลันสูญเปล่าไม่เป็นหลักเป็นฐาน ดังนี้

เมื่อวิปัสสนายานิกู้แจ้งในทุกข์ภัยต่างๆ ที่ปรากฏในรูปนามนั้น ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ เป็นต้น มีจิตอันโน้มไปแต่โทษภัยแห่งรูปนามนั้นปรากฏขึ้นแห่งโทษและปราศจากความสุขความสบาย ดังนี้ อุปมากับผู้ไม่รู้ว่ามีภัย แต่ถึงซึ่งความพลั้งเผลอที่ถูกภัยนั้นเข้ารุกราน มีแต่จะค้นหาทางหลบหนีจากภัยนั้น วิปัสสนายานิกเป็นผู้ถึงซึ่งการเห็นโทษภัยในสังขารธรรมนั้นชื่อว่าได้ถึงซึ่งอาทีนวญาณ^{๗๕}

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า ภยตูปัญฐานญาณกับอาทีนวญาณนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ ดังพระบาลีว่า^{๗๖}

“กถิ ภยตูปัญฐานเน ปณญญา อาทีนเว ปณญญา อุปปาโท ภยนติ ภยตูปัญฐานเน ปณญญา อาทีนเว ญาณं ปวัตตติ ภยนติ นิमित्तตํ ภยนติ ฯเปฯ อุปายาโส ภยนติ ภยตูปัญฐานเน ปณญญา อาทีนเว ญาณ” ดังนี้ เป็นต้น

มีพุทธภูมิภาจุณาว่า ปัญญาอันพิจารณาเห็นภัยประพตติเป็นไปในภยตูปัญฐานญาณ และจัดเอามาแสดงในอาทีนวญาณ ยกขึ้นเป็นอาทีนวญาณดั่งนั้นหรือ ?

วิสัยชนาว่า กิริยาที่เกิดแต่ปัจจัยคือ ปุริมกรรม เกิดที่นี้แล้วไปเกิดที่นั่น เรียนเอากำเนิดไม่สิ้นสุด ควรสังเวช ปัญญาอันพิจารณาเห็นภัยอย่างนี้จัดเป็นอาทีนวญาณ^{๗๗}

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๑.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๗.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๘.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๘.

ปัญญาอันพิจารณาเห็น กิริยาที่รูปธรรมและอรุธรรมที่เกิดขึ้นแล้วประพุดิเป็นไปในภพ เสวยทุกขเวทนามีประการต่างๆ ไม่จบสิ้น เป็นภัยอันพิลึก จัดเป็นอาที่นญาณ

ปัญญาอันพิจารณาเห็นนิमित คือ สังขารธรรมว่าเป็นภัยโดยปกตอยู่เองถึงภัยอื่นไม่มีมา ก็ จัดเป็นอาที่นญาณ

“อายุหนากภัย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นกุศลกุศลลาภกรรม เป็นปัจจัยตกแต่งปฏิสนธิในเบื้อง หน้าประกอบด้วยภัยอันย่ำยีปีศาจสรรพสัตว์ จัดเป็นอาที่นญาณ

“ปฏิสนธิภัย” ปัญญาอันพิจารณาเห็นปฏิสนธิวิญญานเป็นภัย จัดเป็นอาที่นญาณ

“คติภัย” ปัญญาอันพิจารณาเห็นปฏิสนธิในคติ ๕ ได้แก่ นิรยคติ เปตคติ ตีรจฉานคติ ปัญญาพิจารณาเห็นปฏิสนธิในคติ ๕ ได้แก่ นิรยคติ เปตคติ ตีรจฉานคติ มนุสสคติ เทวคติ เป็นภัย จัดเป็นอาที่นญาณ

“นิพพตติภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นกำเนิด แม่วิญญานฐิติ หรือสัตตาวาส ไม่มีนามธรรม หรือรูปธรรม ย่อมยังได้กำเนิดใหม่เป็นภัยอยู่เบื้องหน้า จัดเป็นอาที่นญาณ

“อุปตติภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นชาติอันเป็นปัจจัยแก่ชรา เป็นภัยอันพิลึก จัดเป็น อาที่นญาณ

“ชาติภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นชาติอันเป็นปัจจัยแก่ชรา เป็นภัยอันพิลึก จัดเป็น อาที่นญาณ

“ชราภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นความชรา จัดเป็นอาที่นญาณ

“พยาธิภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นพยาธิ อันเปียดเบียนแก่สรรพสัตว์จัดเป็นอาที่นญาณ

“มรณภัย” ปัญญาพิจารณาเห็นมรณะเป็นภัยแก่สรรพสัตว์นั้น จัดเป็นอาที่นญาณ

การเห็นภัยคือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นภัย จัดเป็นอาที่นญาณ^{๗๘}

นัยแห่งอาที่นญาณมีอารมณ์ที่สอดคล้องกับญาณชื่อว่า สันติปทญาณ ดังนี้

ปัญญาอันพิจารณาเห็นกิริยาที่ไม่บังเกิดอีกเป็นเกษมปราศจากภัย ชื่อว่า สันติปทญาณ ประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นน้อมไปสู่พระนิพพาน อันเป็นที่ระงับสังขารธรรมทั้งปวง จัดเป็น สันติปทญาณประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นกิริยาที่รูปธรรมและอรุธรรมไม่ประพุดิเป็นไปในภพนี้ เป็น ความปราศจากภัย จัดเป็นสันติปทญาณประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นสังขารธรรมสูญสิ้นไปไม่สืบต่อ ไม่มีสังขารธรรม เป็นความเกษม ปราศจากภัยในกาลนั้น จัดเป็นสันติปทญาณประการหนึ่ง

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๓๙ - ๗๔๐.

ปัญญาอันพิจารณาเห็นกุศลกุศลธรรม ซึ่งเป็นเหตุตกแต่งปฏิสนธิในภพหน้า ถ้าไม่มีในจิตของสัตว์ใด เห็นว่าถึงความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นการปฏิสนธิวิญญาณมิได้ ว่าเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นการไม่เวียนเอาซึ่งความเกิดว่าปราศจากภัย ถึงความเกษมจัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความสิ้นชราเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความปราศจากพยาธิเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความปราศจากความตายเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความสิ้นไปแห่งความโศกเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความสิ้นไปแห่งปริเทวนา ความรำไห่รำไรเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นความสิ้นไปจากความสะอื้นอาลัยเป็นความเกษมปราศจากภัย จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นกิริยาที่สิ้นภพสิ้นชาติมิได้เกิดเป็นสุขแท้ จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่า ถ้ารูปธรรมและอรุปรธรรมมิได้ประพฤติในไตรโลกจัดว่าเป็นสุขแท้ จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่า ถ้ากุศลกุศลธรรมจะตกแต่งปฏิสนธิมิได้เป็นสุขแท้ จัดเป็นสันติปญญาประการหนึ่ง

ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่าหาปฏิสนธิในคติมิได้ เป็นสุขแท้ ไม่บังเกิดในกำเนิด ๔ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ เป็นสุขแท้ เห็นว่าถ้าวิบากจิตมีอาจให้สำเร็จ ตัดวิบากขาด เป็นสุขแท้ เห็นว่าถ้าไม่เวียนเอาชาติสืบต่อไป เป็นสุขแท้ เห็นว่าหาชรามิได้ เป็นสุขแท้ เห็นว่าหาพยาธิมิได้ เป็นสุขแท้ เห็นว่ามรณะมิได้ เป็นสุขแท้ เห็นว่าหาความโศกมิได้ เป็นสุขแท้ เห็นว่าหาปริเทวนทุกข์มิได้เป็นสุขแท้ เห็นว่าขาดจากความสะอื้นอาลัย เป็นสุขแท้ จัดเป็นสันติปญญา^{๗๙}

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๔๕ - ๗๔๖.

อาทิวาณญาณชื่อว่า วิปัสสนาญาณประการหนึ่ง มีลักษณะให้ตรัสรู้ซึ่งสภาวะปกติเห็นรูปธรรมนามธรรม วิปัสสนาญาณมีกิจอันขจัดเสียซึ่งโมหะ อันปกปิดไว้ซึ่งสามัญญลักษณะแห่งรูปธรรมนามธรรมทั้งปวง ว่าโดยผลของวิปัสสนาปัญญา คือ ให้สำเร็จซึ่งกิจ คือ มิให้หลง^{๘๐} ว่าโดยเหตุอันใกล้ได้แก่ สมภาติ เป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนาปัญญา^{๘๑} โดยลักษณะการวิเคราะห์ดังกล่าวเพื่อให้ผู้ศึกษาในงานวิจัยนี้ทบทวนสาระสำคัญแต่เบื้องต้น เพราะผู้ที่ปฏิบัติมาถึงญาณขั้นสูงขั้นนี้แล้ว มิใช่บุคคลจะหลงไหลในสรรพสังขารอันไม่เที่ยงนี้ เพราะญาณขั้นนี้กล่าวถึงสังขารธรรม เมื่อพิจารณาย่อยลงไปจะพบความหมายมากมาย เพราะคำว่าสังขารธรรมนี้หมายรวมเอาสรรพธรรมทั้งปวงทั้งที่เป็นธรรมรูปธรรมนาม เป็นต้น

ข้อพิจารณาแห่งญาณทั้งสองประการว่า โดยพื้นแห่งอารมณ์ในอาทิวาณญาณและสันติปัญญานั้นเป็นเนื้อหาเดียวกัน ได้แก่ รูปนาม, สังขารธรรม, ความเป็นไปแห่งสังขารธรรมนั้น ได้แก่ ภูมิ ๔ คติ ๕ วิญญูณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ เป็นต้น สภาวะที่เป็นทุกข์ทั้งปวง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบแห่งรูปและนามนั้น โดยพิจารณาตามกิจ ๔ อย่างแห่งอริยสัจจ์ ด้วยเหตุว่าเป็นไปเพื่อบาทฐานแห่งอนุโลมญาณแล้ว ปัญญาจักถึงซึ่งญาณอันยิ่งในอริยสัจจ์ ๔ โดยกิจ ๔ ญาณ ๓ เป็นต้น พิจารณาด้วยทิศทางแห่งวิปัสสนาปัญญา ดังนี้ว่า ลักษณะแห่งวิปัสสนานั้นได้แก่ลักษณะมีอันให้รู้ซึ่งสังขตธรรมทั้งปวง มีกิจอันขจัดเสียซึ่งความหลง ความปรากฏขึ้นของรูปปรากฏการณ์ต่างๆ คือ เงามแห่งสภาวะธรรมอันถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัยทั้งหลาย ดังนี้

พิจารณาโดยปฏิจจสมุปบาท อันประกอบด้วยปัจจัย, ความเกิดในปฏิจจสมุปบาท, ความดับในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น แล้วสังเคราะห์เข้าในอริยสัจจ์ ๔ ใน ๒ ประการ คือ ทุกขอริยสัจจ์และสมุทัยอริยสัจจ์ จัดเป็นอนุโลมณัยแห่งปฏิจจสมุปบาท นิโรธอริยสัจจ์และนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์จัดเป็นปฏิโลมณัย ดังนี้ เป็นต้น พิจารณาเห็นพร้อมด้วยความเห็นว่าเรานั้น ละเสียจากคำว่าเรา นั้นเรานั้นของเรา พิจารณาให้เห็นพร้อมด้วยความหมายแห่งขั้นธนั้นว่า แม้รูปธรรมนามธรรมอันเกิดจากการปรุงแต่งขั้นนี้ จะพ้นจากขั้นธนั้นมีได้ และธรรมนั้นเปรียบด้วยแพ^{๘๒} ใจะแบกแพไปด้วยเมื่อข้ามฝั่งธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ดุจกัน ย่อมสละแม้ธรรมทั้งปวง เพราะเปรียบธรรมนั้นดั่งกับแพเพื่อข้ามหาฝั่งพระนิพพานเป็นลำดับไป ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อวิปัสสนายานิกพิจารณาเห็นสังขารธรรมประกอบด้วยโทษและภัยนานาประการดังกล่าวแล้วย่อมเบื่อหน่ายในภูมิ ๔ คติ ๕ วิญญูณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ หมตซึ่งความอาลัยในวิญญูสงสาร เห็นความระงับในสังขารธรรมทั้งปวงเป็นทางปลอดโปร่งย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา เป็นต้น วิปัสสนายานิกเมื่อมาถึงญาณอันพิจารณาเห็นโทษและภัยแล้วถึงซึ่งความเบื่อหน่ายนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ถึงนิพพิทาญาณ ดังนี้ อุปมาแห่งนิพพิทาญาณนี้ว่า เปรียบประดุจพระยาสุวรรณมัยยินดีในหลุมโสโครก แต่ยินดีที่จะลงในเชิงเขาจิตรภูฏและมหาสระทั้ง ๘ วิปัสสนายานิกย่อมยินดีแต่ปัญญาอันพิจารณาเห็นแต่ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตน ดังนี้

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๑๙.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๒๑.

^{๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕.

อุปมาความหมายกับพระยาหงส์ทองยืนคืออยู่ในเชิงเขาจิตรภูมู ไม่ยินดีในหลุมไถ่บ้านคน จันทาลซึ่งไม่สะอาด ย่อมอภิมรย์อยู่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ ฉันทไฉ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ถึงนิพพิทาญาณ แล้วฉันทนั้น ย่อมไม่ยินดีในรูปนามซึ่งมีความแตกสลายไม่จริงยั่งยืน มีแต่ทุกข์โทษย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา เพราะมีภาวนาเป็นเรือนและมีได้ประมาณ เป็นต้น

อุปมาความหมายกับพระยาสีหมฤคธาถูกจับขังไว้ในกรงทองแต่ไม่ยินดี ย่อมยินดีป่า หิมพานต์อันกว้างตั้ง ๓,๐๐๐ โยชน์ ฉันทไฉผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาถึงนิพพิทาญาณ ก็ฉันทนั้นย่อมไม่ยินดี ในสุคติภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นต้น

อุปมาความหมายกับพระยาช้างฉัททันต์ไม่ยินดีในกลางเมืองแต่ยินดีในป่าชฎไถ่สระน้ำ ฉันทไฉ ผู้ถึงนิพพิทาญาณก็ฉันทนั้น ย่อมไม่ยินดีในรูปนาม ยินดีแต่ในสันติบทอันตนเห็นแล้วนัยว่า “อนุปปาโท เขม” ย่อมมีใจโน้มไปสู่พระนิพพาน ดังนี้

นิพพิทา หมายถึง ความหน่ายในสภาวะของสังขารธรรมมีความใคร่จะพ้นไปเสีย เพราะพิจารณาซึ่งรูปและนามว่า เป็นไปด้วยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นิพพิทาบังเกิดได้ในวิปัสสนาญาณในลำดับแห่งนิพพิทาญาณ เพราะเห็นความมีโทษและภัยในภพตูปัญฐานญาณเป็นเหตุสืบเนื่องกันในแต่ละภพ ผู้เห็นแต่ภัยและโทษย่อมถึงความเบื่อหน่ายเพราะสืบเนื่องกันจากการพิจารณาเห็นโทษภัยในสังขารธรรม เป็นเหตุให้เกิดความใคร่จะพ้นไปเสีย ถึงความคลายกำหนดและวางเฉยเพราะเห็นความจริงด้วยปัญญาถอนความเห็นที่ตัวตน ไม่หลงในสภาวะของความรู้ สภาวะของความจำได้หมายรู้ สภาวะของเวทนา สภาวะของการปรุงแต่ง สภาวะที่เป็นเงื่อนไขของรูปนาม เป็นต้น ปัญญาแจ่มแจ้งในสังขารธรรมแล้วบังเกิดความหน่าย เป็นหนทางนำสู่จิตอันจักได้ตรัสรู้อรุณรังษี ๔ เป็นต้น^{๘๓}

จิตของผู้ถึงนิพพิทาญาณไม่ผูกพันด้วยรูปนาม เห็นภัยในวิภวสังสาร เบื่อหน่ายด้วยความแจ่มแจ้งแห่งสังขารธรรม พิจารณาเห็นสังขตลักษณะด้วยปัญญาถึงอนุปัสสนา ๗ ประการ^{๘๔} ดังนี้

๑. อนิจจานุปัสสนา ปัญญาพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม มีความหวั่นไหว ผุพังไม่ยั่งยืนและแปรปรวน ด้วยจักเห็นรูปนามนั้นเป็นของเที่ยงหาไม่ได้ ย่อมไม่มีกำหนดของรูปนามนั้น จักมีสภาวะอันใครๆ จักกำหนดถึงกฎอันแน่นอนกว่าความไม่เที่ยงนั้นหาไม่ได้ ย่อมเป็นไปในอนิมิตตวิโมกข์และกิจแห่งวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น

๒. ทุกขานุปัสสนา ปัญญาพิจารณาเห็นทุกขลักษณะของรูปนาม ได้แก่ ความทนอยู่ได้ยาก เพราะมีสภาวะแปรปรวน ด้วยจักเห็นรูปนามนั้นเป็นสุขหาไม่ได้ ย่อมไม่มีกำหนดของรูปนามนั้น จักมีสภาวะอันใครๆ จักกำหนดถึงกฎอันแน่นอนกว่าทุกข์นั้นหาไม่ได้ ย่อมเป็นไปในอัปณิหิตวิโมกข์และกิจแห่งวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น

๓. อนัตตานุปัสสนา ปัญญาพิจารณาเห็นอนัตตลักษณะของรูปนามนั้น คือ ความมิใช่ตัวตน เพราะสรรพสิ่งที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ได้ยากย่อมมิใช่ตัวตน ไม่นับเนื่องด้วยตนเพราะแปรสภาพไป

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิธรรมรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๗๕๐ - ๗๕๒.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ์. “ศึกษาอนุปัสสนาในอุทฺตงคสูตร”. หน้า ๕๙ - ๖๐.

และด้วยจักอันใครๆ จะกำหนดถึงกฎอันแน่นอนกว่าความไม่ใช่ตัวตนนั้นหาไม่ได้ ย่อมเป็นไปใน
 สุธัญญะวิโมกข์และกิจแห่งวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น

๔. นิพพิทานุปัสสนา ปัญญาอันพิจารณาเห็นโทษภัยแห่งรูปนาม ปรากฏเป็นภัยอันน่า
 กลัว แล้วบังเกิดความหน่าย เพราะสิ่งอันเป็นของน่าเบื่อหน่ายย่อมเกิดจากความเห็นโทษภัย เป็นของ
 สุธัญญะด้วยภัยอันตรายนานาประการ และจักกำหนดถึงความน่าปรารถนานั้นหาไม่ได้ ย่อมเป็นไปในความ
 เบื่อหน่าย ความคลายกำหนดและความออกจากกาม เป็นต้น

๕. วิราคานุปัสสนา ปัญญาอันพิจารณาเห็นโทษภัยแล้วบังเกิดความคลายกำหนดรักใคร่
 ในกาม เห็นเป็นของไม่น่าใคร่ ไม่น่าปรารถนา เป็นไปด้วยความคลายกำหนด เป็นต้น

๖. นิโรธานุปัสสนา ปัญญาอันพิจารณาเห็นความดับไปของรูปนามเพราะสิ่งอันเป็นของที่
 เกิดขึ้นแล้วดับเสีย คือ ความไม่ใช่ตนและด้วยจักมีสภาวะอันใครๆ จะกำหนดในสภาวะของความเป็น
 ตัวตนหาไม่ได้ เป็นต้น

๗. ปฏิณิสัคคานุปัสสนา ปัญญาอันพิจารณาเห็นความไม่น่าปรารถนาของรูปนาม
 นอกจากโทษภัย อันน่ากลัว ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น^{๕๕}

นิพพิทาญาณกับกยตูปัญฐานญาณกับอาทีนวญาณทั้ง ๓ ประการนี้ต่างกันแต่ชื่อและ
 พยัญชนะ แต่ธรรมนั้นไม่ต่างกัน ดังนี้^{๕๖}

เมื่อวิปัสสนายานิกถึงความหน่ายเพราะมารู้แจ้งในความมีโทษมีภัยแห่งสังขารธรรม จิต
 ย่อมถึงความปรารถนาจักไปให้พ้นเสีย ดังนี้ เปรียบกับบุรุษอันศัตรูแวดล้อมแล้วโดยรอบ ปรารถนาจัก
 ไปให้พ้นจากศัตรูแล้ว ผู้ถึงซึ่งญาณชื่อว่ามูญจิตุกัมมยตาญาณ ย่อมปรารถนาจักไปให้พ้นจากสังขาร
 ธรรม ดังนี้^{๕๗}

เมื่อวิปัสสนายานิกพิจารณาเห็นสังขารธรรมอันประกอบด้วยภพต่างๆ ได้แก่ ภูมิ ๔ คติ ๕
 วิญญาณฐิติ ๗ สัตตवास ๙ มีประการดังนี้แล้ว^{๕๘} พิจารณาสังขารธรรมด้วยปัญญาว่าไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์ มิใช่ตัวตน มีจิตอันให้โน้มไปให้พ้นอำนาจแห่งสังขารธรรมนี้ ด้วยพิจารณาหาทาง ชื่อว่า ผู้
 ถึงปฏิสังขารุเพกขาญาณ ปัญญารู้ในการพิจารณาหาทางมีนัยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๙} นำมาพอ
 เป็นตัวอย่าง ดังนี้

“ปโลกโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมีสภาวะขาดกระเด็นด้วยอำนาจพยาธิทุกข์และ
 มรณะ

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิ ป.๖.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๔๗๑ – ๔๗๓.

^{๕๖} พระพุทธโฆษาจารย์, **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ**, หน้า ๗๕๒.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๕๓.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.๖. ๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค
 ๑ เล่ม ๒**, หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

^{๕๙} พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์), “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตต
 สูตร”, หน้า ๘๕.

“จลโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมีสภาวะไหวอยู่ด้วยพยาธิ
 “มรณมมโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมีแต่ความตายเป็นที่สุด
 “ทุกขมโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมีทุกข์คอยย่ำยี ยากที่จะอดกลั้นได้
 “อาพาธโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรม ประกอบด้วยอาพาธเป็นนิตย์ ไม่เป็นที่น่า
 ประารถนา

“ภยโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมเป็นบ่อเกิดของภัยทั้งปวง

“อุปสัคโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมคืออุปสรรคทั้งปวง

“อตาณโต” พิจารณาเห็นสังขารธรรมมีอาจคุ้มครองได้

“อเลณโต” พิจารณาเห็นสังขารธรรมปราศจากที่ซ่อนเร้น

“อสรณโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรม ไม่มีที่พึ่งอาศัย

“ปริเทวธมมโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมากด้วยปริเทวทุกข์

“อุปายาสธมมโต” พิจารณาด้วยเห็นสังขารธรรมมีแต่ความคับแค้นใจ^{๙๐}

เมื่อวิปัสสนาญาณิกพิจารณาซึ่งสังขารธรรมมีปรากฏด้วยอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ
 อนัตตลักษณะ ในปฏิสังขชาญาณแล้วจิตย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะเห็นปรากฏเป็นของสูญ
 วางเปล่าจากความเห็นว่าตัวตน จากตัวเรา นั้นเรา นั้นของเรา ดังนี้

กำหนดด้วยการพิจารณาอีก ๔ ประการ ได้แก่

- ไม่มีเราในที่ใดในกาลใด
- ตัวแทนของเราก็ไม่มี
- ตัวตนในผู้อื่นก็ไม่มีในกาลใดและที่ใดๆ
- ตัวตนของผู้อื่นที่สำคัญว่าของตนและนำมาเป็นธุระแก่เราไม่มี^{๙๑}

และกำหนดด้วยพิจารณาความสูญด้วยอาการอีก ๖ อย่าง ในประสาททั้ง ๖ ประการ ดังนี้

๑. จักขุประสาทว่างจากเรา ไม่ใช่เรา
๒. จักขุประสาทไม่ใช่ของเรา
๓. จักขุประสาทเปล่าจากสภาวะเที่ยง
๔. จักขุประสาทเปล่าจากความมั่นคง
๕. จักขุประสาทเปล่าจากชื่อว่าเที่ยง

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๗๕๔ - ๗๕๘.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๖๐.

๖. จักขุประสาทเปล่านั้นจากอวิปริณามธรรม

แม้ในธรรม ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ ก็พิจารณาประการเดียวกัน ดังนี้ แล้วพึงพิจารณาโดยความเป็นของสูญ ปราศจากแก่น เป็นไปตามยถากรรมไม่เป็นไปด้วยอำนาจของผู้ใด บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามปรารถนาว่ากล่าวมิได้ ไม่คงทน เป็นต้น ดังนี้^{๑๒}

ผู้ถึงการพิจารณาในลำดับสังขารุเพกขาญาณ ย่อมถึงวิโมกขมุข ๓ ประการ ได้แก่ อนิมิตตวิโมกขมุข อัปปณิหิตวิโมกขมุข สุธมฺมวิโมกขมุข เป็นต้น มีสัทธินทรีย์ สมานินทรีย์ และปัญญินทรีย์ เป็นอธิบดีปัจจัย มีอนุปัสสนา ๓ ประการ คือ ปัญญา มีผล คือ พระอริยมรรค พระอริยผล เป็นต้น^{๑๓}

สังขารุเพกขาญาณมีอรรถอันเดียวกับมฺหุจิตกัมมยตาญาณและปฏิสังขารญาณ ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น สังขารุเพกขาญาณ เรียกอีกอย่างว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันเป็นเหตุแก่อนุโลมญาณหรือสัจจานุโลมิกญาณ ดังนี้

จากการศึกษาสภาวะธรรมของผู้พิจารณาเห็นรูปนามเป็นไปในวิปัสสนาญาณ ๙ เพราะความบริสุทธิ์แห่งปัญญา เป็นไปด้วยกิจ ๔ สงเคราะห์เข้ากับหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยการประทานกิเลส ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ และลำดับการสิ้นอาสวกิเลส (เหตุอวิชชา) การสดับพระธรรมเทศนามีจิตโน้มไปในความบริสุทธิ์แห่งปัญญาเพื่อละความกำหนัดยึดมั่นในสังขารธรรมทั้งปวงเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นต้น

๓.๒.๕ วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งญาณทัสสนวิสุทธิติ

ใจความแห่งอนัตตลักขณสูตรว่า ภิกษุทั้งหลายรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ ขันธ์อันเป็นอดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตน เพราะไม่ อยู่ในอำนาจ บังคับไม่ได้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ และไม่เป็นอย่างนั้น ย่อมไม่ได้ด้วยประการดังนี้ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พิจารณาเห็นซึ่งรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว^{๑๔}

ปัญญาในระดับญาณชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุตติ เป็นปัญญาระดับโลกุตตรปัญญา ปัญญาที่ยึดหน่วงเอาอารมณ์แห่งพระนิพพาน (สุญญตา) ได้ เป็นผู้เที่ยงต่อพระนิพพานมาปฏิสนธิในภพไม่เกิน ๗ ชาติ เรียกบุคคลที่ได้ปัญญาาระดับนี้ว่า พระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เป็นต้น ถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งสมาธิและวิปัสสนา^{๑๕} ส่วนปุถุชนได้แก่บุคคลทั่วไปวิปัสสนายานิกปฏิบัติในอุทยัพพยานุปัสสนาญาณถึงอนุโลมญาณจัดเป็นปัญญาฝ่าย

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๖๓ - ๗๖๔.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๗๙.

^{๑๔} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐.

^{๑๕} พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท”, หน้า ๕๕.

โลกียปัญญา ควรหมั่นเจริญวิปัสสนาภาวนาพิจารณารูปนามเป็นอารมณ์อยู่ยังไม่ละอารมณ์รูปนาม เพราะอินทรีย์คือปัญญายังไม่แก่กล้า^{๙๖} ดังนี้

โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ อรหัตตมรรคญาณ จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่ออนุโลมญาณดับ บังเกิดโคตรภูญาณเพื่อประโยชน์แก่ญาณทัสสนวิสุทธิ วิปัสสนายึดห่วงเอาอารมณ์แห่งพระนิพพาน ย่อมได้ตรัสรู้อรียสัจ ๔ ประการ กำจัดกิเลสด้วย สมุทจเฉทปหาน ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ ในวิปัสสนาวิถีสืบ เกิดปัจจัยแก่พระอรียมรรค ๖ ประการ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย จิตประพลติ เป็นไปในพระนิพพาน พิจารณาภิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่เหลืออยู่ มีธาตุ ๔ นาม ๔ เป็นอารมณ์ตราบ เท่าถึงพระอรหัตตมรรค เป็นต้น^{๙๗}

จากการศึกษาสภาวะธรรมของผู้พิจารณารูปนามเป็นไปด้วยกิจ ๔ ประการ เพื่อความสิ้น ไปแห่งอาสวกิเลส เป็นไปด้วยกิจแห่งวิปัสสนา สงเคราะห์เข้ากับหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยการ ได้บรรลุธรรม ได้แก่ พระอรียบุคคล เป็นต้น

สรุปการวิจัยบทที่ ๓ ได้แก่ การวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยเปรียบเทียบ อรรถาภิธานัตตา ความเห็นแย้งกับหลักไตรลักษณ์ ทิฏฐิ วิปัสสนาปัญญา เป็นต้น และการวิเคราะห์ หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๘ ได้แก่ (๑) วิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งทิฏฐิวิสุทธิ (๒) วิเคราะห์หลักธรรม ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งกัณหาวิตรณวิสุทธิ (๓) วิเคราะห์หลักธรรมใน อนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งมคคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (๔) วิเคราะห์หลักธรรม ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ (๕) วิเคราะห์หลักธรรม ในอนัตตลักขณสูตรโดยนัยการสังเคราะห์แห่งญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นต้น

^{๙๖} พระครูธรรมธรรมาสงฆ์ กนตสีโล (เพชรชินสกุล), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในอนัตตลักขณสูตร”, หน้า ๑๓๐. และดู นายพรชัย พันธุ์ไสว, “ศึกษาวิเคราะห์นิโรธสมบัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. หน้า ๑๐๕.

^{๙๗} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๗๙๔ - ๘๐๔.

บทที่ ๔

แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร

การพิจารณาแนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยหลักการแล้ว ปัญหาคือผลที่เกิดจากกรรมที่เป็นทุจริต ๓ อย่าง การแก้ปัญหาต้องแก้เหตุที่เป็นปัจจัยให้เกิดผล ดังนั้น แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเป็นหลักการอย่างหนึ่งเพื่อประยุกต์ใช้หลักธรรมที่ได้วิเคราะห์โดยการพิจารณาปัญหาในเชิงแยกย่อยเหตุปัจจัยของปัญหาโดยทั่วไป เพื่อนำหลักการที่ได้วิเคราะห์แล้วมาพิจารณาด้วยปัญญา เป็นต้น เพราะเหตุที่ธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นไปเพื่อความสันติและเชื่อมโยงถึงความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน ดังนี้

สำหรับการศึกษาในบทนี้คือ การประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร กำหนดเนื้อหาในการวิจัยไว้ ๓ ประเด็น ดังนี้

๑. การนำหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป
๒. การประยุกต์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยการอบรมจิตภาวนา
๓. แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรโดยสภาวะแวดล้อมทางสังคม

แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรม โดยวิเคราะห์ถึงปัญหาหรือความทุกข์เพื่อการพิจารณาแก้ไขปัญหาด้านจิตใจ เพราะจิตใจเป็นที่ตั้งของการกระทำกรรมอย่างหนึ่ง เมื่อจิตใจถูกครอบงำด้วยกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ ย่อมกระทำกรรมที่เป็นทุจริตทางกายและวาจา เป็นต้น การพิจารณาแนวทางประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรต้องประกอบด้วยการพิจารณาปัญหาเป็นกรณีไป แล้วนำมาแยกเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญหานั้น สำหรับในงานวิจัยฉบับนี้ กำหนดปัญหาในสภาพแวดล้อมโดยตัวแปรสมมติทั่วไป โดยพิจารณาหลักการที่ได้ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเพื่อความรู้แจ้งแก่รูปรูปนาม เป็นต้น มาเป็นแนวทางศึกษาและนำมาพัฒนาจิตเพื่อยกระดับจิตใจให้ดีขึ้น ดังนี้

๔.๑ การนำหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตทั่วไป

การวิเคราะห์ปัญหาเพื่อการพัฒนาเพื่อการแก้ไขปัญหานั้น เป็นที่มาของแนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมหรือการศึกษาเพื่อการแก้ปัญหา การวิเคราะห์ปัญหาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ ปัญหาด้านจิตใจกับปัญหาด้านชีวิตและสิ่งแวดล้อม

ปัญหาด้านจิตใจ ได้แก่ ปัญหาที่สืบเนื่องจากสังขมหรือสิ่งแวดล้อมแล้วมีผลถึงภาวะด้านจิตใจ หรือปัญหาที่เกิดในเฉพาะจิตใจทุกประการ

ปัญหาด้านชีวิตและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ปัญหาที่เกิดจากการแสวงหาปัจจัยเพื่อการดำรงชีพ การแสวงหาปัจจัย ๔ หรือเครื่องอุปโภคบริโภคที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิต

ปัญหาทั้ง ๒ ประการข้างต้น จัดเป็นทุกขอริยสังข์ด้วย การพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาก็แบ่งออกเป็น ๒ ประการเช่นกัน คือ การพัฒนาองค์ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาด้านจิตใจ การพัฒนาองค์ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาด้านชีวิตและสิ่งแวดล้อม

การแก้ไขปัญหาด้านจิตใจ ได้แก่ การนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้หรือปฏิบัติโดยตรง โดยการศึกษาทั้งภาคปริยัติและปฏิบัติมีการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น โดยมีเป้าหมายในประโยชน์สูงสุดหรือการดำเนินด้วยหนทางสายกลาง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง คือ พระนิพพาน เป็นต้น ส่วนการแก้ไขปัญหาด้านชีวิตและสิ่งแวดล้อม เกิดจากการพัฒนาด้านองค์ความรู้เพื่อการประกอบอาชีพ การยังชีพให้เป็นที่ไปเพื่อการอยู่รอดในสังคม เป็นต้น อาจเป็นที่ไปเพื่อการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาของตนและสังคมเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เป็นต้น สำหรับการวิจัยในขอบข่ายของงานวิจัยฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ด้านการฝึกปฏิบัติพัฒนาด้านจิตใจเพื่อให้เกิดปัญญาและการหลุดพ้นจากทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน เป็นต้น

ประเด็นศึกษาในงานวิจัยฉบับนี้มีขอบข่าย ๒ ประการ คือ หลักธรรมที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตรและหลักธรรมที่สัมพันธ์กับหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ หลักธรรมที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ดังนี้

หลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้านำมาตรัสสอนแก่พระสาวกเปรียบได้กับใบไม้ที่อยู่ในกำมือเป็นที่ไปเพื่อความหลุดพ้น เพื่อความรู้แจ้งแห่งทุกข์ กระบวนการที่ทำให้เกิดทุกข์โดยประการต่างๆ ธรรมอันบุรุษไม่พิจารณาอย่างแยกกาย ไม่กระทำโยนิโสมนสิการอย่างแยกกายเป็นเหตุให้หลงหรือสำคัญในพระธรรมวินัยผิด แม้ด้วยคำนิทานหรือคำสรรเสริญจากบุคคลต่างๆ ก็ทรงห้ามการวิวาทกันด้วยประการต่างๆ ไม่ควรยกธรรมวินัยเพื่อการอวดอ้าง เพื่อข่ม เพราะเป็นธรรมที่ทำอันตรายแก่มรรค ผล นิพพาน เป็นต้น^๑

หลักตัดสินพระธรรมวินัย ๘ ประการ เป็นไปเพื่อการปฏิบัติในแนวทางที่ชอบตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระสาวก มหาปเทส ๔ ประการ เป็นหลักการเพื่อให้ผู้ศึกษาพระธรรมวินัยพิจารณาถึงความถูกต้องด้วยประยุกต์เอาตามพระโอวาทของพระองค์ที่ได้ตรัสสอนแล้วว่า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้ ผู้ใดประพฤติปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดย่อมเห็นว่าธรรมของพระพุทธเจ้านั้นไม่ขัดแย้งกัน แต่ความเห็นหรือความเข้าใจในหลักพระธรรมวินัยของแต่ละบุคคลนั้นแตกต่างกัน บารมีธรรมของบุคคลที่เคยกระทำมาแต่อดีตก็ต่างกัน ซึ่งเป็นกรณีเปรียบเทียบด้านความต่างกันของบุคคล เป็นต้น

การนำหลักธรรมเพื่อการประยุกต์ใช้ขึ้นอยู่กับการแยกตัวเหตุปัจจัยในผลของกรรม แล้วพิจารณาเอาความเป็นไปในรูปนามนั้นๆ มาพิจารณา เป็นต้น เพราะเนื้อหาของงานและวัตถุประสงค์

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), หน้า ๒๖๓.

อาศัยความประพจน์เป็นไปในรูปนาม ร่างกายอันถูกล่อเลี้ยงด้วยปัจจัยอุปกัมภักแก่มหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ กวฬิงการอาหาร เป็นต้น เพราะหมายเอาเครื่องหล่อเลี้ยงแก่ความเป็นไปแห่งกายนี้คือ คำข้าวเป็นปัจจัย อาหารนี้ได้ซึ่งการพิจารณาในปัจจัย ๔ ประการแล้วพิจารณาอาหารโดยความเป็นไปในมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันมีลักษณะให้แข็งแกร่ง มั่นคง คือ ธาตุดิน ถ้ามีลักษณะเอิบอาบ ชุ่มมัน คือ ธาตุน้ำ ถ้ามีลักษณะให้ย่อยและอบอุ่น คือ ธาตุไฟ ถ้ามีลักษณะให้ไหวติง พัดพา คือ ธาตุลม เป็นต้น

ปัญหาในจิตอาจเกิดจากความสับสนในความรู้เรื่องธรรมะ เช่น ความว่า กายประสาทเป็นรูป เท่ากับกายประสาทนี้เป็นตัวถูกรู้ เมื่อไม่พิจารณาอย่างแยกคาย เมื่อกายประสาทดับลง เมื่อจักกำหนดรู้ในกายประสาทเห็นเวทนาเป็นกายประสาท เป็นเหตุให้เข้าใจผิดในสภาวะธรรม ความรู้ที่เกิดจากสัมผัสกับความู้ที่เกิดจากธาตุ ๔ จึงเป็นความรู้ที่ต่างลักษณะกัน อาจเกิดขึ้นพร้อมกัน หรือเกิดความู้ขึ้นไม่พร้อมกัน เช่น ในขณะที่ได้ส่วยเวทนาอย่างกล้า แม้ธาตุไฟจะปรากฏให้ร้อน ย่อมไม่ใส่ใจในความร้อนนั้น แต่ใส่ใจในการส่วยเวทนานั้นอย่างเดียว จะกำหนดว่าร้อนหนอ ร้อนหนอ ย่อมหามิได้ เพราะความู้คือ วิญญาณประพจน์เป็นไปในเวทนาอยู่แล้วย่อมไม่กระทบกับธาตุไฟที่เป็นรูป จิตที่ประพจน์เป็นไปในเวทนาต่างหากที่ควรรู้ เพราะอาศัยการกระทบให้มีเวทนาเกิดขึ้น การตัดสินซึ่งอารมณ์เพราะจิตประพจน์เป็นไปนั่นเอง อันเป็นไปด้วยเงื่อนไขของอนิจลักษณะ ทุกขลักษณะ ธรรมชาติลักษณะ หรือความหมายย่อยแห่งคำว่า ทุกข์, อุบัติเหตุ, การตอบสนอง, การกระทบ, อาการให้ถึงความดับสิ้นเพื่อเกิดสิ่งใหม่ขึ้น ความผิดหวัง การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว นอกจากภาวะอันถูกกระทบด้วยสัมผัสแล้วเกิดความู้ขึ้นคือ เวทนานั้น ในส่วนของกายประสาทยังมีอุปนิสัยของปฐวีธาตุและวาโยธาตุ ที่ควรกำหนดรู้ให้เห็นปัจจัยอันเป็นอุปนิสัย เพราะธาตุเหล่านี้มีกำลังชักจูงในอากัปภิกิริยาที่เกิดความเคลื่อนไหวทางกาย ความไหวติงของธาตุลมก่ออุปนิสัยในวิริยะเจตสิก ซึ่งเป็นส่วนแห่งนามธรรม ความเป็นไปแห่งนามธรรมเพราะอุปนิสัยของธาตุในกายก็เป็นกรณีหนึ่งในการพิจารณารูปนาม ดังนี้

การพิจารณาอารมณ์แห่งกรรมฐานอาศัยความรู้ การจำแนกออกของวัตถุเรื่องที่มาและการตัดสิน ความเห็นอันเป็นฝ่ายดับแห่งรูปนามนั้นเป็นอารมณ์ ได้แก่ ความเห็นด้วยการจำแนกว่าชั้นนี้เป็นส่วนของอดีตหรืออนาคตหรือปัจจุบัน ความเห็นว่าชั้นนี้เป็นส่วนภายในหรือภายนอก ความเห็นว่าชั้นนี้เป็นส่วนของชั้นที่เป็นของหยาบหรือละเอียด ความเห็นว่าชั้นนี้เป็นส่วนของความเลวหรือประณีต ความเห็นว่าชั้นนี้เป็นส่วนของความใกล้หรือความไกล เป็นต้น และเห็นในวิปริณามลักษณะของชั้นแต่ละส่วนนั้นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน ดับสูญ เพราะรู้ความเป็นไปแห่งความกำหนดเป็นผลของความยึดมั่นว่าตัวตน ความเห็นดังนี้ ชื่อว่า เห็นอนัตตลักษณะ เป็นต้น

๔.๒ การประยุกต์หลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยการอบรมจิตภาวนา

สำหรับเนื้อหาการวิจัยในประเด็นของการพิจารณาชั้น ๕ ในแง่มุมโดยทั่วไปได้แก่ การพิจารณาด้านบุคคล ปรากฏการณ์ สภาวะธรรม เป็นต้น

๔.๒.๑ การพิจารณาด้านบุคคล

บุคคลในที่นี้เป็นการชี้ให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันกับสังคม รูปแบบของสังคมไม่อาจกำหนดสถานะทางจิตของผู้อื่น เจตคติในความเห็นต่างๆ ย่อมมีสถานะไม่เที่ยงอาจเกิดความขัดเคืองจิตได้ เพราะอารมณ์ที่พอใจหรือไม่พอใจก็ได้ เมื่อมีเราย่อมมีเขาเป็นตัวตน การพิจารณาในบุคคล ผู้นั้นต้องไม่เห็นว่าเป็นตัวตน ว่าตัวตนนั้นได้แก่ เราเป็นนั่น นั่นเป็นของเรา เพื่อจรรู้จักที่มาของทุกข์แล้วพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ดับไป หรือการพิจารณาถึงความวุ่นเวียนเปลี่ยนแปลงไปของอตฺตา ความเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้จึงไม่มี มีก็เพราะความยึดมั่นถือมั่นด้วยขันธ ๕ เป็นต้น

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้นเป็นที่มาของการพิจารณาปัญหาด้านบุคคล ผู้มีจิตใจอันคุ้มครองด้วยธรรม ย่อมมีจิตใจไม่กระทบต่อเหตุการณ์ แต่จิตอาจถึงความขัดเคืองความกระทบในจิตใจได้ ระเบียบวินัย แบบแผน บรรทัดฐานทางสังคมประกอบด้วยแบบแผนหรือแนวทางปฏิบัติร่วมกันในสังคม วินัยหมายเอาข้อห้ามในพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นบรรทัดฐานทางพระพุทธศาสนา กำหนดไว้เพื่อให้เกิดความสงบ เป็นไปเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติและเคารพในหลักพระธรรมวินัย การลดทิวฐิฐานะเพื่อรับฟังเหตุผลของผู้อื่น ประกอบด้วยความสามัคคี การร่วมมือกันด้านการทำงาน สังคหวัตถุ ๔ อย่าง ได้แก่ ทาน การให้ ปิยวาจา การพูดด้วยถ้อยคำอ่อนหวาน อตฺถจริยา การสร้างประโยชน์ การสอดส่องดูแล การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สมานัตตตา ความมีตนเสมอ เป็นที่ยอมรับของสังคมและสร้างความปราบปลื้มยินดีในสังคม เป็นเหตุให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เป็นต้น

หลักพระธรรมคำสอนของพระศาสดามีความหมายอันให้เป็นที่มาแก่การฝึกฝนด้านจิตใจ เช่น ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้น โสรัจจะ คือ ความเสถียร ซึ่งคุณธรรม ๒ ประการนี้ มีส่วนให้สังคมฝึกการมีความอดทนเป็นเหตุให้สังคมมีความถ้อยทีถ้อยอาศัย เป็นต้น และธรรม ๒ ประการนี้ ชื่อว่า ธรรมอันทำให้บุคคลงามหรือเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลรักใคร่ ความรักใคร่เป็นเหตุให้ตัวของสังคมมีจิตใจเอื้อเฟื้อ ความเอื้อเฟื้อเป็นที่มาของความถ้อยทีถ้อยอาศัย เป็นต้น ศึกษาประเด็นเรื่องสภาวะธรรมเป็นหลัก ซึ่งเป็นการรวบยอดเอาความทุกข์ทั้งปวง ดังนี้

การพิจารณาอภินหปัจจเวกซ์ ได้แก่ เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ เรามีการพลัดพรากจากของรักของหวงเป็นธรรมดา เรามีกรรมเป็นของของตน เราทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว^๖ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม การพิจารณาประการดังกล่าว มีอานิสงส์ให้ละจากความวิปลาส ได้แก่ จิตวิปลาส สัญญาวิปลาส ทิวฐิวิปลาส ความเห็นว่าสวยงาม เป็นต้น

ความรักใคร่ในธรรม (ธรรมฉันทะ) เป็นกำลังให้กับผู้บำเพ็ญจิตภาวนา ผู้ใดรักความสงบผู้นั้นย่อมแสวงหาความสงบแม้ทางจิตและภายนอก ผู้ค้ำนึ่งถึงประโยชน์สาระในชีวิตย่อมโน้มจิตไปในวิปัสสนากรรมฐาน ไม่มีวิสัยในอันสังสมกิเลสเพื่อให้เกิดกิเลสกลุ่มมรุมจิตตนเอง อุปมากับผู้เป็นวิปัสสนายานิกได้ถึงญาณอันพิจารณาเห็นโทษภัยแห่งสังขารธรรมแล้วไม่ยินดีในสังขตธรรม ย่อมเสพแต่ความสงบ ความสงบเป็นเหตุให้เห็นซึ่งอกุศลธรรมที่กำลังจักเกิด หรืออกุศลธรรมที่เกิดแล้วดับแล้ว ธรรมอันโน้มเอียงไปตามธรรมที่เป็นอกุศลธรรมนั้นมาปรากฏให้รู้ วิปัสสนายานิกย่อมไม่ประพฤติไป

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๙๙.

ตามธรรมนั้น ย่อมละ ย่อมเห็นเป็นสิ่งที่ปกติ เห็นเป็นสิ่งที่โทษแก่ผู้เสพ ย่อมวางเฉยเสียไม่ยินดีในธรรมนั้น

การคิดคำนึงในบางอย่างไม่อยู่ในวิสัยแห่งการหาคำตอบได้ ได้แก่ อจินไตย ๔ อย่าง คือ พุทธวิสัย วิสัยแห่งพุทธเจ้า ฌานวิสัย วิสัยแห่งฌาน กรรมวิสัย เรื่องของกรรม โลกวิสัย การกำเนิดโลก ความมีอยู่ของสังสารวัฏ เป็นต้น^๓ มนุษย์เป็นสัตว์สังคมมีอุปนิสัยในการพึ่งพาอาศัยกัน และธรรมชาติของมนุษย์แบ่งออกเป็น ฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว หรือฝ่ายที่มีความเห็นสอดคล้องกันกับฝ่ายที่เห็นขัดแย้ง ถ้าฝ่ายที่เห็นขัดแย้งคือสิ่งที่ไม่น่าสนใจ ย่อมไม่เกิดความขัดแย้ง เพราะสังคมถือเอาความนิยมเป็นตัวหลักในการอยู่ร่วมกัน การไม่คำนึงในเรื่องอันไม่ควรหรือควรเป็นอุปนิสัยในการแก้ปัญหาด้านความขัดแย้ง เพราะหากการจะระงับความขัดแย้งด้วยการต่อสู้คดี การฟ้องร้อง การยอมความ การดำเนินคดีให้ เป็นไปตามขั้นตอนนั้น เป็นเรื่องของการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุ การแก้ปัญหาที่จิตใจเป็นการดับที่เหตุของปัญหา คือการลดผลของการขัดแย้งกันในเรื่องต่างๆ ผู้ใดมีจิตอันคุ้มครองแล้วด้วยธรรม มีจิตอันคุ้มครองดีแล้วย่อมถึงความสงบไม่เดือนร้อนในภายหลัง ผู้ปฏิบัติจิตภาวนา ประกอบธรรมอันคุ้มครองป้องกันย่อมอยู่เป็นสุข ดังในอารักขกรรมฐาน ได้แก่ การระลึกถึงคุณแห่งพระพุทธเจ้า พุทธานุสสติ เพื่อให้เกิดความปิติปราโมทย์ การเจริญเมตตา คาริในอันไม่เบียดเบียน อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข การพิจารณาว่าไม่งามในอสุภภาวนา เป็นเครื่องคุ้มครองจิตมิให้หลงในรูปเงา การระลึกถึงความตาย เพื่อให้จิตถอนออกจากความเห็นวิปลาส ได้แก่ มรณานุสสติ เป็นต้น^๔ ดังนี้

๔.๒.๒ การพิจารณาด้านปรากฏการณ์

ปรากฏการณ์ ได้แก่ การประสบเข้ากับเหตุการณ์ต่างๆ ภาวะของการเกิดขึ้นของเรื่องราว ซึ่งเป็นตัวสะท้อนให้เห็นสภาวะของจิต ได้แก่ ภวังคจิต ชวนะจิต คือ วิถีจิต^๕ ปรากฏการณ์เปรียบเสมือนเงาของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นด้วยเพราะจิตตกภวังค์ ปรากฏการณ์ต่างๆ คือ ประสบการณ์ของแต่ละบุคคลเป็นตัวชักเงาแห่งสภาวะธรรมให้มีขึ้น การพิจารณาด้านปรากฏการณ์เพื่อชี้ความเห็นของแต่ละบุคคลและสภาวะที่บุคคลนั้นปรารถนา ป้องกัน ชี้เหตุ พาดพิงเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่ง การแสดงข้ออ้าง ความระวางสงสัย การวิวาทด้วยข้อกล่าวหาอย่างใดอย่างหนึ่ง จัดเป็นปรากฏการณ์ที่เป็นไปภายในจิตของบุคคล ดังนี้

การตอบสนองด้านอารมณ์ เป็นเหตุให้เกิดซึ่งปรากฏการณ์ เกิดจากตัณหา ความอยากใน กามคุณทั้ง ๕ เมื่อพิจารณาในเชิงลึก ย่อมเห็นว่า ตัณหานั้นเมื่อจักเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาศัย รูปนามมีวัตถุเป็นเครื่องล่อลวง มีปิยรูป – สาดรูปเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ आयตนะภายใน – ภายนอก ความรู้ในอารมณ์ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ปัจจัยอันเป็นไปแก่เวทนา ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ปัจจัยอันเป็นไปแก่ตัณหา ได้แก่ จักขุสัมผัสสาขาเวทนา โสตสัมผัสสาขาเวทนา ฆานสัมผัสสาขาเวทนา ชิวหาสัมผัสสาขาเวทนา กายสัมผัสสาขาเวทนา เป็นต้น สภาวะอันเป็นที่เกิดแก่

^๓ อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๗/๑๒๒.

^๔ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๘.

อารมณ์อันน่าพอใจน่ายินดี เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน ความยึดมั่นในตัวตนว่าเรา ว่าของเรา เราเป็นนั่น ซึ่งเป็นอารมณ์ในกิจแห่งวิปัสสนาเพื่อละธรรมอันเป็นสมุฏฐานแห่งตัณหา ได้แก่ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฐัพพะสัญญา อัมมสัญญา รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โภกฐัพพะสัญญาเจตนา อัมมสัญญาเจตนา รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกฐัพพะตัณหา อัมมตัณหา รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โภกฐัพพะวิตก อัมมวิตก รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โภกฐัพพะวิจารณ์ อัมมวิจารณ์ เป็นต้น^๖ ธรรมดังกล่าวจัดเป็นกองรูปกับกองนามในชั้น ๕ ด้วยเช่นกัน

ความเสื่อมด้านศีลธรรมเป็นเหตุให้บุคคลมีความประพฤติไม่เหมาะสม ได้แก่ การขาดความละอาย ขาดการยั้งคิด มัวเมาในการเล่น มัวเมาในอบายมุข มักมากในกามคุณ ไม่เชื่อฟังคำสั่งสอนของครูและอาจารย์ ผู้ใหญ่เป็นตัวอย่างที่ไม่ดีเป็นเหตุให้เกิดการเลียนแบบ ความไม่น่าเชื่อถือ เพราะดีแต่สอนแต่การกระทำไม่เหมาะสม มีจิตใจก้าวร้าวเพราะความดื้อรั้น ความดื้อรั้นเพราะผู้ใหญ่มิมีความลำเอียง เป็นต้น วิธีการแก้ไขในประเด็นเหล่านี้ ได้แก่ การฝึกให้มีการรักษาศีล ๕ การฝึกให้เกิดแรงบันดาลใจในการปฏิบัติธรรม เช่น อาณิสสของการได้มาน ได้คุณวิเศษจากการปฏิบัติภาวนา การได้บรรลุอุตตริมนุสสรธรรม เช่น เป็นพระโสดาบัน เป็นพระสกทาคามี เป็นพระอนาคามี เป็นพระอรหันต์ หรือได้ตาทิพย์ หูทิพย์ เป็นต้น

ปัจจัยอันเป็นเหตุให้มีปรากฏการณ์ต่างๆ ได้แก่ ความเห็นของบุคคล เหตุผล เจตคติ การตัดสินใจ การกระทำ การแก้ไขปัญหา ความรู้ วิธีการ เป็นต้น วิธีการเป็นข้อจำกัดในสิ่งแวดล้อมนั้นๆ จึงไม่ขึ้นต่อเหตุผลเสมอไป ผู้เห็นปัญหาดังนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความรู้ความเข้าใจและปล่อยวางกับความไม่เที่ยงของโลกภายนอก เป็นไปด้วยความสังเวชใจเกิดจากความเห็นว่าเป็นของมีภัย เป็นของไม่น่ายินดี เช่น ความตาย เป็นเหตุสะท้อนให้เห็นว่าชีวิตไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน เป็นต้น ความสังเวชใจในที่นี้ ไม่ใช่ไม่รู้จักความตาย แต่เป็นความเห็นว่าคุณความตายเป็นสิ่งที่หนีไม่พ้นเพราะมีชราเป็นเหตุ เป็นต้น

การกระทบด้านจิตใจเป็นปฏิริยาตอบสนองอย่างหนึ่ง การกระทบด้านจิตใจเป็นเหตุให้เกิดความรุนแรงด้านอารมณ์ แล้วทำให้เกิดผลเสียด้านการคิด คิดมาก กังวลมาก หรือให้ผลด้านผลร้าย เป็นต้น การกระทบด้านจิตใจของบุคคลอาจไม่เหมือนกัน บางคนได้ยินจากบุคคลที่ ๓ อ้างถึงก็บังเกิดขึ้นด้วยอาการขัดเคืองด้านจิตใจ เป็นต้น สังคหัตถ์ ๔ เป็นคุณธรรมที่ก่อให้เกิดความถ้อยที่ถ้อยอาศัย ไม่ถึงขั้นตึงเครียด เป็นเหตุเป็นเรื่องราวใหญ่โต ความรู้จักให้เป็นเหตุ ความรู้จักการใช้คำพูดเป็นเหตุ ความรู้ในการสร้างสรรค์ประโยชน์ของคนอื่นเป็นเหตุ ความรู้ในความไม่ถือหยิ่งจองหองเป็นเหตุ เหตุทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นที่มาของความถ้อยที่ถ้อยอาศัย เป็นต้น

กรรม ๓ อย่าง ได้แก่ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม^๗ จัดออกเป็น ๓ ฝ่าย ได้แก่ กุศลกรรม อุกุศลกรรม อัปยาคกรรม^๘ กรรมอันเป็นอกุศลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้กุศลธรรมเสื่อมในจิตใจของผู้มักประกอบแต่อกุศลกรรม ผู้ใดเห็นความมงายเพราะความเกียจคร้าน พึงประกอบการ

^๖ ดูรายละเอียดใน คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, *นักธรรมชั้นโท*, หน้า ๒๑๘ – ๒๒๐.

^๗ เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๔.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๔.

เพื่อความเพียร เพื่อการกุศลโดยประการต่างๆ ย่อมมีความเจริญอกงามขึ้น ถ้าไม่เจริญขึ้นด้วยการงาน จิตใจของผู้ใฝ่ในการประกอบกุศลกรรมนั้นย่อมอ่อนนุ่มต่อพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะความอ่อนนุ่มต่อพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ จิตย่อมเข้าถึงสุคติ ย่อมไม่พบกับอบายหรือทางเสื่อม ย่อมดำเนินชีวิตบนทางสายกลาง เพราะอย่างน้อยย่อมคำนึงว่า เราไม่ได้ก่อกรรมอันเป็นเหตุให้ตน และผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนจากตน เป็นต้น

โลกธรรม ๘ ประการ ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ เป็นต้น^๙ เป็นข้อให้พิจารณาถึงความเป็นธรรมดาของโลก เป็นเหตุให้คลายความกำหนัดในสิ่งที่เป็นโลกธรรม หรือเป็นของนอกจากการเอาชนะด้านจิตใจ ผู้ใดหลงยึดติดในโลกธรรมแล้ว แม้จิตของผู้มีปัญญามากในอารมณฺ์แห่งกรรมฐาน แต่อุโลมไปตามเสียงของโลก จิตอาจถึงความวิปัสสาส เพราะเอนเอียงไปตามสิ่งภายนอก ควรพิจารณาอภินิหารปัจเจกขณฺ์ ๕ ประการ ได้แก่ พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ พิจารณาว่าเรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ พิจารณาว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ พิจารณาว่าเรามีการพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น พิจารณาว่าเรามีกรรมเป็นของของตน เราทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว^{๑๐} ดังนี้ เป็นต้น

การพิจารณาเห็นสภาวะธรรมเหล่านี้ด้วยเหตุของปรากฏการณ์ ประสบการณ์ ภาวฺ์จิตนี้ จัดเข้าในชั้น ๕ ว่าเป็นวิญญูณหรือจิต เพราะเกิดขึ้นด้วยปัจจัยต่างๆ จึงมีค่าว่าเรา เขา บุคคลต่างๆ มีอันเกิดขึ้นในสถานการณ์ต่างๆ นั้น เป็นต้น โดยคำสอนขององค์พระศาสดานั้นเพื่อให้พิจารณาเหตุของทุกข์ ที่มาของทุกข์ และเป็นไปเพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความหลุดพ้นด้วยปัญญา ดังนี้ ความเกิดขึ้นของปรากฏการณ์นั้น เป็นกลไกหลอกหลวงผู้รู้ไม่ทันความเป็นไปแห่งชั้น ๕ เห็นชั้น ๕ เป็นอิตฺตาตฺตฺวน ความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากชั้น ๕ นั้นจึงเป็นเหตุเป็นโทษต่อบุคคลผู้มีวิชา ตัณหา อุปาทาน ดังนี้ เป็นต้น

๔.๒.๓ การพิจารณาด้านสภาวะธรรม

สภาวะธรรม ได้แก่ ความเป็นไปของจิต ความเป็นเหตุเป็นผลของสภาวะธรรมภายในจิต อันประกอบด้วยชั้น ๕ ประการ ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นเพราะรูป เป็นอิตฺตาเนืองด้วยรูปนั้นแสดงภาวะของอารมณฺ์ให้เป็นที่ไป ความยึดมั่นถือมั่นเพราะเวทนา เป็นอิตฺตาเนืองด้วยเวทนานั้นแสดงภาวะของอารมณฺ์ให้เป็นที่ไป ความยึดมั่นถือมั่นเพราะสัญญา ความสำคัญมุ่งหมายประกอบด้วยอุปาทาน เป็นอิตฺตาเนืองด้วยเพราะสัญญานั้นเป็นเหตุ ความยึดมั่นถือมั่นเพราะสังขาร เป็นอิตฺตาเนืองด้วยสังขารนั้นแสดงภาวะของอารมณฺ์ให้เป็นที่ไป และความยึดมั่นถือมั่นเพราะวิญญูณ เป็นอิตฺตาเนืองด้วยวิญญูณนั้นเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานชั้นทั้ง ๕ คือ ตัวทุกข์นั่นเอง เป็นต้น

ความรู้ในสภาวะธรรมของจิตหรือธรรมชาติของจิต โดยการประกอบความเพียรเพื่อได้ปัญญาและเรียนรู้ในสภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม ได้แก่ การพิจารณาสอบสวนในอารมณฺ์ต่างๆ อันล่อลวงใจ อันประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง จักเกิดจากผู้อื่นนั้นก็หามิได้ ย่อมเกิดจาก

^๙ เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๕๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๙๙.

ความเป็นไปแห่งรูปนามนั้นด้วยปัจจัยอันมีเงื่อนไขต่างๆ ให้เป็นไป ผู้ใดสังสมกิเลสทั้ง ๓ อย่าง ย่อมได้ เหตุปัจจัยคือ วิกากรรมอันเป็นไปในกิเลสทั้ง ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เมื่อเขาทำกาละแล้วย่อมเข้าถึงอบายภูมิต่างแก่ เปรต นรก อสุรกาย เดรัจฉาน เป็นต้น ความสืบเนื่องกันของเหตุปัจจัยเหล่านี้ เป็นไปด้วยเงื่อนไขแห่งปัจจัย เป็นต้น

ความรู้แจ้งแห่งความเป็นไปของเหตุปัจจัยเป็นแสงสว่างให้เห็นทางออกจากทุกข์ เพราะรู้ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้นด้วยลักษณะแห่งนามธรรมนั้นคือ ตัณหา อันเป็นเหตุให้สรรพสัตว์นั้นดิ้นรน ขวนขวาย ต่อสู้ด้วยวัตถุนานาประการ เหตุนี้สรรพสัตว์จึงถูกเหนี่ยวนำให้วนเวียนแต่ในความทุกข์ ความทุกข์จึงเป็นไปด้วยความทะยานอยาก ความอยากมีอยากเป็น ความไม่ยอมยกมีไม่ยอมเป็น เป็นตัวชักนำ ความอยากเป็นเหตุเมื่อพิจารณาความเป็นไปแห่งรูปนามแล้ว เป็นต้น

ผู้ใดเป็นบัณฑิตเมื่อเข้าใจเหตุของทุกข์ คือ ตัณหา ย่อมสอบสวนพิจารณาหาเหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งตัณหา นั้น ตัณหาย่อมเกิดในปิยรูป สาทรูป ความรู้ว่าตัณหาเกิดจากปิยรูป – สาทรูป ชื่อว่าเป็นเหตุให้ละได้ซึ่งตัณหา นั้น เพราะรูปนามให้เป็นไปด้วยตัณหา นั้น มีตัณหาเป็นปัจจัยให้มีอุปาทานสืบเนื่องกันคือ ทุกข์ เป็นต้น ปัญญาในรูปนาม คือ ปริยญา ๓ ประการ^{๑๑} ได้แก่ ญาตปริยญา ตีรณปริยญา ปหานปริยญา ญาตปริยญา คือ ความรอบรู้ด้วยการกำหนดรู้แห่งรูปนามทั้งปวงนั้น ตีรณปริยญา ได้แก่ ความรอบรู้ด้วยการพิจารณาไตร่ตรองในรูปนามทั้งปวงนั้น ปหานปริยญา ได้แก่ ความรอบรู้ด้วยการละในรูปนามทั้งปวงนั้น เป็นต้น ปหานทั้ง ๓ ประการ^{๑๒} ได้แก่ ตทังคปหาน ได้แก่ การละกิเลสได้ชั่วคราว เพราะมนสิการในธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ วิกขัมภนปหาน ได้แก่ การละกิเลสด้วยข่มไว้ ด้วยการฝึกจิตเข้ามานเป็นเหตุให้กิเลสไม่กำเริบ ละด้วยสมุจเฉทปหาน ได้แก่ การละกิเลสด้วยเด็ดขาด การละด้วยอริยมรรค เป็นต้น

ผู้เป็นสัมมาทิฐิ การพิจารณาเอาปัจจัยทั้งหลายในทวิวิสุทธิตี มาเป็นรากเป็นพื้นแห่งวิปัสสนานั้น เมื่อพิจารณาเอาปัจจัยต่างๆ มาเป็นอารมณ์ได้แล้วนั้นพึงเห็นด้วยอริยสังข์ ๔ ประการ พร้อมด้วยกิจ ๔ ญาณ ๓ มีอาการ ๑๒ ประการ เป็นต้น พิจารณาโดยลักษณะแห่งความเกิดคืออนุโลมณียของรูปนามในปฏิจจสมุปบาท เพราะเป็นไปด้วยเงื่อนไขแห่งปัจจัยเป็นเหตุให้มี โดยพิจารณาในทุกขอริยสังข์และสมุททยอริยสังข์ (กรรม กิเลส วิกา ทั้งฝ่ายกุศล อกุศล อัพยาภต) พิจารณาโดยลักษณะแห่งความดับของรูปนาม คือปฏิโลมณียของรูปนามในปฏิจจสมุปบาทแล้ว โดยการพิจารณาในนิโรธอริยสังข์และนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ (กรรม กิเลส วิกา ทั้งฝ่ายกุศล อกุศล อัพยาภต) เป็นต้น บุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฐิ ได้แก่ ผู้ประกอบกรรมที่ตรงกันข้ามกับข้างต้นนั้น พรารถแนวทางตรงกันข้ามกับสัมมาทิฐิ ได้แก่ อวิชชา ๘ ประการ คือ ความไม่รู้ในทุกขอริยสังข์ ความไม่รู้ในสมุททยอริยสังข์ ความไม่รู้ในนิโรธอริยสังข์ ความไม่รู้ในนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ความไม่รู้ในอดีต ความไม่รู้ในอนาคต ความไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น^{๑๓}

^{๑๑} คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง, **นักรธรรมชั้นโท**, หน้า ๑๐๗.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๐๘ – ๑๐๙.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕๑๙.

(๑) การพิจารณาสภาวะธรรมในรูปนาม

การพิจารณาปัจจัยในรูปนาม ได้แก่ การพิจารณาปัจจัยในปฏิจจสมุปบาท การพิจารณาความเป็นไปในอกุศลธรรมและรากเหง้าแห่งอกุศลธรรมนั้น รู้ในกุศลกรรมและรู้ในอกุศลกรรม ได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ การประพฤตินอกใจ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ความเพ่งเล็งอยากได้หรืออภิชฌา พยาบาท ความปองร้าย มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิดจากความเป็นจริง ได้แก่ ไตรลักษณ์ เป็นต้น รากเหง้าแห่งอกุศลกรรมเหล่านี้ ได้แก่ โลภะเป็นเหตุ โทสะเป็นเหตุ โมหะเป็นเหตุ ความรู้เหตุให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลกรรมนั้นเองจัดเป็นปัญญา เป็นต้น ธรรมที่เป็นอกุศลกรรม ได้แก่ การละเว้นจากการปลงชีวิตสัตว์ การละเว้นจากการลักขโมยในสิ่งของๆ ผู้อื่น การละเว้นจากการประพฤตินอกใจ การละเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ เป็นต้น การไม่เพ่งเล็งอยากได้ การไม่ปองร้ายพยาบาท การมีความเห็นชอบ (สัมมาทิฎฐิ) เป็นต้น ธรรมเหล่านี้ คือ กุศลกรรม รากเหง้าของอกุศลกรรม ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เพราะละอกุศลทั้งปวง เป็นเหตุแก่กุศล เพราะอกุศลกรรมเป็นเหตุแก่การละเสียจากการกระทำทุจริต ย่อมละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฎฐานุสัย และมานานุสัย เจริญด้วยปัญญา ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด^{๑๔} ดังนี้

(๒) การพิจารณาปัจจัยที่เป็นไปในอกุศลธรรมโดยปัจจัยแห่งปฏิจจสมุปบาท

ความเป็นไปของอกุศลโดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังพระผู้มีพระภาคได้แสดงไว้ในมหานิทานสูตรว่า ที่มาแห่งอกุศลกรรมทั้งหลาย ได้แก่ ตัณหา ความอยากเป็นเหตุให้มีการแสวงหา เพราะการแสวงหาเป็นปัจจัยแห่งที่มาของความได้ เพราะการได้เป็นที่มาแห่งความพอใจรักใคร่ เพราะความพอใจรักใคร่เป็นที่มาแห่งความพะวง เพราะความพะวงเป็นที่มาแห่งความยึดมั่นถือมั่น เพราะความยึดมั่นถือมั่นเป็นที่มาแห่งความตระหนี่ เพราะความตระหนี่เป็นที่มาของการป้องกัน เพราะการป้องกันเป็นที่มาแห่งอกุศลกรรมทั้งปวง^{๑๕} ได้แก่ การต่อสู้ การทะเลาะวิวาท การใส่ร้ายป้ายสี ชี้นินาด่าทอ ให้ถึงความฉิบหายอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นที่มาของตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้น แม้ธรรมชื่อว่า กุศลและอกุศลนี้จะป็นธรรมอันนอกจากชั้น ๕ แล้วหาไม่ได้ แม้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลนี้ย่อมเป็นไปในชั้น ๕ ไม่พ้นความหมายแห่งชั้น ๕ พึงพิจารณาลักษณะอันเป็นไปในชั้น ๕ นั้นโดยพิสดาร และความรู้ในลักษณะแห่งความหมายของชั้น ๕ จัดเป็น ปัญญา เป็นต้น^{๑๖}

(๓) การพิจารณาสภาวะธรรมโดยปฏิจจสมุปบาทและสงเคราะห์ปัจจัยเข้าชั้น ๕

ปฏิจจสมุปบาทโดยนัยพิสดาร ได้แก่ สนธิ ๓, สังคหะ ๔, มูล ๒, วิฎฐะ ๓, อากาโร ๒^{๑๗} การพิจารณาปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทแบ่งออกเป็น ๒ นัย ได้แก่ อนุโลมนัยและปฏิโลมนัย

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๘/๘๒ - ๘๔.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระมหาญาณทัสสน์ ฉนภิกขุ (วงศ์กำภู). "ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร". หน้า ๗๔๖.

^{๑๗} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๒๑.

ปัจจัยในปฏิจสุมุบพาทเมื่อจำแนกเป็นรูปและนาม จัดเป็นชั้น ดังนี้ อาหาร ได้แก่ กวฬิงการาหาร หมายถึง ปัจจัยเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกายคือ คำข้าว (อาหารในที่นี้ คือ สารอาหารที่ย่อยแล้ว) จัดเป็นอาหารรูป รูปอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ อย่าง คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย ภายในรูปทั้ง ๔ ยังจำแนกสมุฏฐานปัจจัยแห่งรูปนี้ ได้ ๘ อย่าง คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย วัฒนโน คันโธ รโส โอชา เป็นไปในธาตุทั้ง ๔ ได้จำนวน ๓๒ อย่าง เป็นต้น อาหารจึงจัดว่าเป็น รูปชั้น เป็นต้น สัจ ๔ ประการ จัดเป็นปัจจัยที่เป็นไปแห่งรูปนาม ชรา มรณะ เนื่องด้วยความเกิดขึ้นแห่งชั้นทั้ง ๕ กอง นับแต่ปฏิสนธิวิญญาน โดยลำดับมาไม่ขาดสายแห่งปัจจัยในความเป็นไปแห่งรูปนาม จัดเป็นวิปริณามลักษณะของรูปกับนาม จัดเป็นปัจจัยที่เป็นไปแห่งรูปนาม คือ ชั้นทั้ง ๕ กอง เป็นต้น ชาติ คือความเกิดขึ้นแห่งชั้นนับแต่ปฏิสนธิวิญญาน จัดเข้าชั้นทั้ง ๕ กอง เป็นต้น ภพ เป็นปัจจัยให้ปรุงแต่งแก่ปฏิสนธิวิญญานอันบังเกิดแต่วิบากกรรมจัดเป็น ชั้นทั้ง ๕ กอง เป็นต้น อุปาทาน เป็นสังขารเจตสิก จัดเข้าสังขารชั้น ตัณหาจัดเข้าสังขารชั้น เวทนาจัดเข้าเวทนาชั้น ผัสสะจัดเข้าสังขารชั้น สฬายตนะจัดเข้ารูปชั้นและนามชั้น นามรูปจัดเข้ารูปชั้นและนามชั้น วิญญานจัดเข้าวิญญานชั้น สังขารจัดเข้าสังขารชั้น อวิชชาจัดเข้าสังขารชั้น ดังนี้ เป็นต้น

(๔) การพิจารณาสภาวะธรรมในอาหาร

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นตัวทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

อาหาร ได้แก่ กวฬิงการาหารนั้น ด้วยอาศัยอาหารนั้นเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกายใจ ความที่อาหารนั้นจักเป็นที่เกิดแห่งตัณหา อวิชชาอันเมื่อวิปัสสนายานิกเป็นผู้ประมาทในอาหาร ดังนี้ พึงพิจารณาโดยความที่อาหารนั้น เป็นไปด้วยเหตุเกิดซึ่งอาหารและเหตุให้ดับซึ่งอาหาร อาหารสมุทัย เหตุให้เกิดอาหาร อาหารนิโรธ ความดับแห่งอาหาร อาหารนิโรธคามินีปฏิปทา ทางให้ถึงซึ่งความดับแห่งอาหาร เป็นต้น อาหารสมุทัย เหตุให้เกิดซึ่งอาหาร ได้แก่ ตัณหา อาหารนิโรธ ได้แก่ ความดับของตัณหา อาหารนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องดับซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฆุฏฐานุสัยและ มานานุสัย ละอวิชชา ยังอวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๕) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อสัจ ๔ ประการ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

สัจ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความคับแค้นใจ ความแค้นใจ ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กายทุกข์ใจด้วยประการต่างๆ ว่าโดยย่ออุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์ ทุกขสมุทัย ได้แก่

ตัณหา อันบังเกิดในปิยรูป สาทรูป ทุกขนิโรธ คือ ความดับซึ่งทุกขสมุทัย คือ ตัณหา ได้แก่ ความ
 สำรอกเพราะปัญญาเป็นตัวขจัด ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนี้ เพราะละซึ่ง
 อกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกจากอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย
 บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๖) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อชรามรณะ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย
 สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่ง
 รูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

ชรามรณะ ได้แก่ ความคร่ำคร่า ฟันหลุด ผมหงอก หนังก่อน ความห่อหุ้มของอินทรีย์ เหตุ
 ด้วยธาตุอันเดิมนั้นเคยมีชีวิตชีวา ถึงความเจริญแห่งเนื้อหนังนั้นแต่เมื่อเวลาผ่านไปความที่เคยมี
 ชีวิตชีวาก็กลับเสื่อม คือ ชรา เป็นต้น ความจุติ ความตาย ความแตกแห่งขันธ เรียกว่า มรณะ ชราและ
 มรณะมีด้วยเพราะเหตุคือ ความเกิด ดังนี้ พึงพิจารณาซึ่ง ชรามรณะ เหตุ วัตติแห่งขันธ ข้อกำหนด
 แห่งขันธ วิปริณามลักษณะแห่งขันธ ชรามรณสมุทัย ได้แก่ ชาติ ชรามรณนิโรธ ได้แก่ การดับซึ่งชาติ
 ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้น
 ด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอน
 ทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๗) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อชาติ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นตัวทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย
 สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่ง
 รูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

ชาติ ได้แก่ ความเกิด ความหยั่งลงซึ่งภพอันเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาน คือ ความเกิด
 มีภพ คือ ปัจจัยปรุงแต่งซึ่งวิบากกรรมแต่อดีต เป็นต้น

การพิจารณาชาติ ได้แก่ ชาติ ความเกิด ชาติสมุทัย เหตุของความเกิด ชาตินิโรธ ความดับ
 ภพ ชาตินิโรธคามินีปฏิปทา หนทางดับซึ่งชาติ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศล
 ทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องดับซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่ง
 ปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๘) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อภพ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นตัวทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย
 สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่ง
 รูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ปัจจัยอันเป็นเหตุให้วิญญานหยั่งลงด้วยวิบากกรรมในอดีต เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งภพ ภวสมุทัย ภวนิโรธ ภวนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น ภวสมุทัย ได้แก่ อุปาทาน ภวนิโรธ ได้แก่ ความดับซึ่งอุปาทาน ภวนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๙) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่ออุปาทาน

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

อุปาทาน ได้แก่ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สลัปปตูปาทาน อัตตวาหุอุปาทาน เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งอุปาทาน อุปาทานสมุทัย อุปาทานนิโรธ อุปาทานนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น อุปาทาน ได้แก่ ความยึดมั่นในกาม ความยึดมั่นถือมั่นในชัฏฐะทั้งมกาย ความยึดมั่นในความเห็นที่ผิด ความยึดมั่นในวาทะซึ่งตัวตน เป็นต้น อุปาทานสมุทัย ได้แก่ ตัณหา อุปาทานนิโรธ ได้แก่ ความดับซึ่งตัณหาอันเป็นเหตุ อุปาทานนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ดังนี้ เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๐) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อตัณหา

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

ตัณหา คือ ความอยาก ความทะยานอยาก อยากมีอยากเป็น ได้แก่ รูปตัณหา ตัณหาในรูป สัททตัณหา ตัณหาในเสียง ฆานตัณหา ตัณหาในกลิ่น ชิวหาตัณหา ตัณหาในรส โภจัญญตัณหา ตัณหาในโภจัญญะ ฌัมมตัณหา ตัณหาในธรรม เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งตัณหา ตัณหาสมุทัย ตัณหานิโรธ ตัณหานิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น ตัณหาสมุทัย ย่อมมีเพราะเวทนา ตัณหานิโรธ ย่อมมีเพราะเวทนาดับ ตัณหานิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๑) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อเวทนา

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา โผฏฐัพพสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งเวทนา เวทนาสมุทัย เวทนานิโรธ เวทนานิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น เวทนาสมุทัย ได้แก่ ผัสสะ เวทนานิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งผัสสะ เวทนานิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๒) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อผัสสะ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

ผัสสะ หมายถึง การกระทบ การสัมผัส ซึ่งเกิดจากรูปและนาม ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส โผฏฐัพพสัมผัส มโนสัมผัส เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งผัสสะ ผัสสะสมุทัย ผัสสนิโรธ ผัสสนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น ผัสสะสมุทัย ได้แก่ อายตนะทั้ง ๖ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผัสสนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งสฬายตนะทั้ง ๖ อย่างนั้น ผัสสนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๓) การพิจารณาสภาวะธรรมที่มีต่อสฬายตนะ

สภาวะธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวะธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวะธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวะธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

สฬายตนะ หมายถึง ที่ต่ออันเป็นแดนรู้และวัตถุภายนอก ได้แก่ จักขวยตนะ อายตนะคือ ตา โสตายตนะ อายตนะคือ หู ฆานายตนะ อายตนะคือ จมูก ชิวหายตนะ อายตนะคือ ลิ้น กายายตนะ อายตนะคือ กาย มนายตนะ อายตนะคือ ใจ เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งสฬายตนะ สฬายตนะสมุทัย สฬายตนะนิโรธ สฬายตนะนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น สฬายตนะสมุทัย ได้แก่ นามรูป สฬายตนะนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งนามรูป สฬายตนะนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๔) การพิจารณาสภาวธรรมที่มีต่อนามรูป

สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

นามรูป ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ ธาตุทั้ง ๔ อย่าง อันอุปถัมภ์แก่นามนั้น เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่ง นามรูป นามรูปสมุทัย นามรูปนิโรธ นามรูปนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น นามรูปสมุทัย ได้แก่ วิญญาณ นามรูปนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งวิญญาณ นามรูปนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ดังนี้ เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๕) การพิจารณาสภาวธรรมที่มีต่อวิญญาณ

สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

วิญญาณ หมายถึง ความรู้ ตัวรู้หรือจิต ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่ง วิญญาณ วิญญาณสมุทัย วิญญาณนิโรธ วิญญาณนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น วิญญาณสมุทัย ได้แก่ สังขาร วิญญาณนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งสังขาร วิญญาณนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องดับซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๖) การพิจารณาสภาวธรรมที่มีต่อสังขาร

สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

สังขาร ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่ง สังขาร สังขารสมุทัย สังขารนิโรธ สังขารนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น สังขารสมุทัย ได้แก่ อวิชชา สังขารนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งอวิชชา สังขารนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกจากอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๗) การพิจารณาสภาวธรรมที่มีต่ออวิชชา

สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งอวิชชา อวิชชาสมุทัย อวิชชานิโรธ อวิชชานิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น อวิชชาสมุทัย ได้แก่ อาสวะ ๓ อย่าง คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เป็นต้น อวิชชานิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งอาสวะทั้ง ๓ อย่างนั้น อวิชชานิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกจากอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังอวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น

(๑๘) การพิจารณาสภาวธรรมที่มีต่ออาสวะ

สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นทุกข์ สภาวธรรมที่เป็นสมุทัย สภาวธรรมที่เป็นนิโรธ สภาวธรรมที่เป็นมรรค เป็นข้อกำหนดในรูปและนาม คือ ปัจจัยให้เป็นไปซึ่งรูปนามนั้น ความดับของเหตุเท่ากับดับผล ได้แก่ ปัจจัยต่างๆ เป็นต้น

อาสวะ ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เป็นต้น พึงพิจารณาให้รู้ชัดซึ่งอาสวะ อาสวสมุทัย อาสวนิโรธ อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น อาสวสมุทัย ได้แก่ อวิชชา อาสวนิโรธ ได้แก่ ความดับแห่งอวิชชา อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นต้น เพราะละซึ่งอกุศลทั้งปวง เจริญขึ้นด้วยกุศลเป็นเครื่องออกซึ่งอกุศล เป็นเหตุแก่การละเสียจากราคานุสัย บรรเทาซึ่งปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัย ละอวิชชา ยังอวิชชาให้เกิด ดังนี้ เป็นต้น^{๑๘}

การพิจารณาปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทด้วยกิจ ๔ ปริยญา ๓ ได้แก่ ญาตปริยญา ตีรณปริยญา ปหานปริยญา เป็นต้น เป็นเหตุซึ่งสมุฏฐานปัจจัยแห่งรูปและนาม ความรู้ในการพิจารณาย่อส่วนในสัมมัสสนญาณ ปัญญาอันบังเกิดในภังคญาณ หรือพิจารณาปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ด้วยอาการ ๑๒ อย่าง หรือ กิจ ๔ อย่าง ญาณ ๓ ได้แก่ สัจจญาณ กตญาณ ญาตญาณ เป็นต้น การพิจารณาประการดังนี้เป็นไปด้วยบาทฐานแห่งญาณชื่อว่า อโนโลมญาณหรือสัจจญาณโลมิกญาณ อันเป็นญาณรองรับซึ่งอริยมรรค แล้วบรรลุถึงญาณอันเป็นผลญาณต่อไป เป็นต้น การพิจารณาด้วยประการดังกล่าวจัดว่าเป็นเจตสิกธรรม ความว่าการละแม้ธรรมฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว พิจารณาประการดังนี้ ธรรมอันเป็นฝ่ายกุศลเป็นธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กับอกุศลธรรม เมื่อมีธรรมที่เป็นกุศล ธรรมที่เป็นอกุศลย่อมถูกข่ม ถูกขัด ถูกขัดขวางมิให้กำเริบ เมื่อจิตของวิปัสสนายานิกมีกุศลเป็นอารมณ์ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์ ในศีล เป็นเหตุให้จิตตั้งมั่น เพราะจิตตั้งมั่นนั้นเป็นเหตุให้บังเกิดความไตร่ตรองในจิตของตน เพราะจิตตั้งมั่นนั้นเกิดอาศัยการอุปถัมภ์แก่เจตสิกธรรมที่ประกอบกับจิตนั้น หรือเจตสิก

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙ - ๑๐๔/๘๑ - ๙๙.

ธรรมอันประกอบในองค์มานั้นได้ถึงการอุปการะในจิตที่ตั้งมั่น เป็นเหตุให้วิปัสสนายานิกถึงสภาวะธรรมเป็นที่เกิดขึ้นแห่งการไตร่ตรองพิจารณาไปในภาวะแห่งรูปนามทั้งหลายโดยความเป็นจริงที่ภาวะแห่งรูปนามนั้นเป็น ได้แก่ ความเห็นอนิจจลักษณะแห่งรูปนาม ความเห็นในทุกขลักษณะแห่งรูปนาม ความเห็นในอนัตตลักษณะแห่งรูปนาม เป็นต้น การเจริญกุศลธรรมเป็นเหตุให้ได้ปัญญา ปัญญาเมื่อเห็นแจ้งต่อทุกข์และเหตุของทุกข์แล้วย่อมเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งปวง เพราะความเบื่อหน่ายเป็นเหตุให้คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดเป็นเหตุให้หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมมีปัญญารู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ก็อื่นเพื่อความเป็นดังนี้ไม่มี เป็นต้น^{๑๙}

๔.๓ การประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักษณะสูตรโดยการแก้ไขปัญหาสภาวะธรรมใน

แวดล้อมทางสังคม

การพิจารณาเพื่อแยกเหตุผลฝ่ายธรรมและฝ่ายโลกเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้พิจารณาตามจิตมากกว่าการเอาตามกระแสของโลกซึ่งมีความไม่แน่นอนประกอบกับปัญหาต่างๆ ที่มีผลกระทบไปภายในจิตของบุคคลด้วย หากพิจารณาตามสภาวะธรรมแล้วปัญหาย่อมมี เพราะทุกข์ การกระทำ เป็นต้น การพิจารณาตามสภาวะธรรมจึงเป็นกุศลธรรมซึ่งเป็นไปภายในของบุคคล ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา ความสันติ และความสุข เป็นต้น

๔.๓.๑ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาจักขุประสาท

การใช้ประสาทตาในการทำงานเป็นส่วนมาก ความรู้จักประสาทตาเป็นการทำหน้าที่ของหน่วยการมองเห็นและแปลผล หลักการทางหลักพระธรรมวินัย ได้แก่ จักขุธาตุ เป็นที่รวมของจักขุสภาวะอันเนื่องด้วยจักขุ ได้แก่ จักขุทวาร จักขวยตนะ จักขุสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา จักขุวิญญาณ สัมปฏิจจอนิจอันเนื่องด้วยจักขุ สันติรัตนจิตอันเนื่องด้วยจักขุ โวภูฐัพพนจิต ตทารมณัจจัดเป็นส่วนแห่งนามธรรมซึ่งต้องอาศัยเป็นเหตุเป็นผลกับรูป ได้แก่ จักขุ จักขุประสาท ความแจ้งทางตา เป็นที่ที่เกิดขึ้นแห่งรูปารมณัจ จักขวยตนะ จักขุทวาร การรับรู้ารมณัจ จักขุสัมผัส การกระทบทางจักขุ จักขุนทรีย์ ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ คือ การเห็น เป็นต้น

๔.๓.๒ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาโสตประสาท

การใช้ประสาทหูในการทำงานเป็นส่วนมาก ความรู้จักประสาทหูเป็นการทำหน้าที่ในหน่วยการฟังและแปลผล หลักการทางหลักพระธรรมวินัย ได้แก่ โสตธาตุ เป็นที่รวมของโสตะสภาวะอันเนื่องด้วยโสตะ ได้แก่ โสตทวาร โสตายตนะ โสตสัมผัส โสตสัมผัสสชาเวทนา โสตวิญญาณ สัมปฏิจจอนิจอันเนื่องด้วย โสตะ สันติรัตนจิตอันเนื่องด้วยโสตะ โวภูฐัพพนจิต ตทารมณัจ เป็นต้น ความรู้แยกในส่วนแห่งจักขุและโสตะ กาย ในที่นี้เพื่อต้องการเน้นความรู้ในรูปอาศัย ความแตกต่างระหว่างรูปกับนามที่อาศัย โสตประสาทนี้ในการรับรู้ เสวยซึ่งารมณัจอันมากกระทบทางประสาทหูและ

^{๑๙} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐.

ตา เพื่อให้พิจารณาเห็นอย่างสืบเนื่องมิใช่ความขาดสูญจากกันแต่ประการใดแต่สืบเนื่องเป็นเหตุเป็นผลต่อกันตามลำดับ เป็นต้น

๔.๓.๓ การแก้ปัญหาสภาวธรรมโดยพิจารณากายประสาท

การรับรู้จากกายและเหตุปัจจัยอันสัมผัสจากกายเป็นส่วนเสริม เพื่อต้องการให้รู้จักแยกหน้าทีอันเป็นประสาททั้ง ๕ นั้นมีลักษณะต่างกันอันเกิดแต่ความรู้จักด้วยสัมผัสจากกาย ซึ่งอาจเข้าใจผิดว่าเป็นความรู้จากจักขุหรือโสตะ เป็นต้น ความรู้จากกายเป็นการทำหน้าที่ในความรู้การสัมผัสและอุปถัมภ์แก่เวทนา หลักการตามหลักพระธรรมวินัย ได้แก่ กาย กายทวาร กายายตนะ กายผัสสะ กายสัมผัสสชาเวทนา กายวิญญูณ สัมปฏิจจฉนจิตอันเนื่องด้วยกาย สันตிரณจิตอันเนื่องด้วยกาย โวภูฏัพพนจิต ตทารมณนี้ จัดเป็นส่วนแห่งนามธรรม เป็นต้น ส่วนการกำหนดรู้ด้วยลักษณะแห่งธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ สมุฏฐานแห่งรูปในส่วนกายจัดเป็นรูป เป็นต้น

๔.๓.๔ การแก้ปัญหาสภาวธรรมโดยพิจารณารูป

รูป ได้แก่ สภาวะอันให้รู้ฉิบหายชื่อว่า รูป อาจทำให้เข้าใจผิดในสภาวะแห่งรูปได้ เพราะรูปนี้เมื่อกำหนดในอามณแห่งกรรมฐานรูป คือ สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ส่วนรูปที่เห็นทางจักขุเป็นไปในรูปและนาม ดังนี้ เป็นไปในรูป ได้แก่ รูปารมณ อันอาศัยจักขุทวาร เกิดจิตตชรูป เกิดรู้รูปเพราะอาศัยจิตรับรู้ในอามณคือ จักขุวิญญูณ เกิดรู้ในรูปวัตถุภายนอก เกิดสัมปฏิจจฉนจิต ต่อเนื่องไปในสันตிரณจิต โวภูฏัพพนจิต ตตสินซึ่งอามณนั้น รู้ในอันนี้ก็น้อมไปในความเสวยอามณ จิตน้อมไปสู่ อามณนั้นเป็นลักษณะแห่งนามธรรม คือ เวทนา เป็นต้น

๔.๓.๕ การแก้ปัญหาสภาวธรรมโดยพิจารณาสมุฏฐานแห่งรูป

สภาวะของรูปอันว่าด้วยสมุฏฐานของรูป แสดงภาวะของธาตุทั้ง ๔ เมื่อว่าโดยรวมแห่งรูป ความรู้ความเห็นแจ้งอันสืบเนื่องแต่ธาตุ ๔ อย่าง ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ อันเป็นภาวะแห่งรูปนั้นยังจัดเป็น ๔ หมวด ได้แก่ กัมมัชชรูป จิตชรูป อุตชรูป อาหารชรูป เป็นอามณสืบเนื่องในมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประการ เพราะสมุฏฐานแห่งรูปนี้จัดเป็น ๔ หมวด ได้แก่ กัมมัชชสมุฏฐานกလာป จิตตชชสมุฏฐานกလာป อุตชสมุฏฐานกလာป อาหารสมุฏฐานกလာป อามณอันสืบเนื่องในอามณแห่งวิปัสสนานี้เมื่อแบ่งรูปเป็นหมวดๆ แล้ว ยังพิจารณาเอาลักษณะแห่งธาตุภายในสมุฏฐานแห่งรูปนี้อีก ๑๑ อย่าง ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย คันโธ วัณโณ รโส โอชา ซีวิต ภาวะ ประสาท เป็นต้น^{๒๐} เป็นอามณอันสืบเนื่องจากการกำหนดรู้มนสิการรูปเป็น ๔ หมวดแล้ว ยังปรากฏอามณละเอียดอีก ๑๑ อย่าง เป็นธาตุย่อยสุดในอามณวิปัสสนาแห่งรูป เป็นต้น

^{๒๐} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ, หน้า ๖๔๐.

๔.๓.๖ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาเวทนา

การเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นเหตุปัจจัยแก้ตัณหา เป็นปัจจัยปรุงแต่งจิตให้รู้สีกว่ามีตัวตน เป็นเหตุครอบงำ หรือเป็นปัจจัยให้เห็นเป็นชนสัญญา เป็นปัจจัยแก่อริยาบถปิดบังทุกขลักษณะ เป็นปัจจัยแก้สันตติ เป็นต้น ในที่นี้หมายเอาทุกขเวทนาเป็นข้อพิจารณา ดังนี้

เวทนาจัดเป็นฝ่ายนาม เวทนานั้นเป็นความรู้ในการเสวยซึ่งอารมณ์หมายเอาในโสมนัส เวทนา โทมัสเวทนา จักว่าเวทนานั้นเป็นรูปนั้นไม่ตรงความจริงว่า เวทนานี้ย่อมรู้ตัดสินในอารมณ์ว่า “สุข” “ทุกข์” หรือเฉยๆ แต่สภาวะแห่งรูปต่างกันไปตามวิบากกรรม กำหนดรู้ได้ในอารมณ์ปกติ โดยวิปัสสนาภาวนา กำหนดอารมณ์สำหรับจับอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ รูปและนาม เป็นต้น

๔.๓.๗ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเป็นเหตุเป็นผลของรูปกับนาม

ความเป็นเหตุผลของรูปกับนาม เพราะรูปกับนามเป็นปัจจัยในอารมณ์ อารมณ์เป็นลักษณะแห่งนามธรรม เป็นเครื่องรู้ในกิจแห่งวิปัสสนา รูปที่เกิดจากจิตเป็นเหตุ ชื่อว่าเป็นรูปประการหนึ่ง อารมณ์ที่เกิดจากกิจแห่งวิปัสสนาเป็นรูป ชื่อว่ารูปที่เกิดจากจิต วิปัสสนาย่อมกำหนดในอารมณ์มีมโนทวาร รับนามธรรมเข้าสู่กิจแห่งวิปัสสนาวิถีสืบเกิดตรีนปัญญา พิจารณาด้วยกุศลจิตประกอบด้วยไตรลักษณ์ คือความเป็นเหตุผลแห่งรูปและนามประการหนึ่ง อารมณ์ย่อมเป็นปัจจัยแก่อารมณ์แม้จะมีบัญญัติ สมมติต่างกันแต่เป็นไปโดยสภาวะแห่งอารมณ์ ย่อมเป็นเหตุแก่กัน เป็นต้น ภาวนามีกิจ ๔ อย่าง เป็นเหตุให้ชำระซึ่งอกุศลจิตทั้งปวง ละความเห็นอันวิปลาสแล้ว กำหนดรู้ในวิปริณามลักษณะแห่งรูปและนาม เป็นเหตุเป็นผลประการหนึ่งของรูปและนาม เป็นต้น

ความเป็นเหตุผลประการอื่น ได้แก่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยในอารมณ์ เป็นเหตุโดยการชักนำหรือกระตุ้นให้เกิดผล ความไม่รู้เป็นเหตุ หรือความเห็นว่าเป็นปัจจัยนั้นขาดสูญ ไม่มีเงื่อนไข เห็นว่าเที่ยงหรือความเห็นวิปลาสว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข มีตัวตน ความเห็นว่ามีตัวตน ได้แก่ การเห็นว่าเป็นเนื่องอยู่ด้วยสิ่งที่เห็นว่าเป็นอิตตาหรือเห็นว่าเป็นอันเดียว เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นว่าทุกขเวทนาย่อมเสวยเป็นปัจจัยในรูปนามเสมอไป ทุกขเวทนาเสวยอารมณ์เสมอไปในรูป เวทนาเกิดเนื่องด้วยรูปเสมอไป เวทนาขาดจากรูปเสมอไป เป็นต้น ความเห็นอันเป็นทิฎฐิ ได้แก่ เวทนาเป็นปัจจนิกธรรมเสมอไปในภาวะของจิตเพราะเป็นทุกขเวทนา เวทนาไม่เป็นตัวกระตุ้นเสมอไปหรือเวทนาไม่เป็นตัวกระตุ้นในจักขุประสาทเสมอไป กายประสาทไม่สืบเนื่องถึงจักขุประสาทหรือโสตรประสาทเสมอไป กายประสาทไม่เป็นปัจจัยแก้จิตที่เกิดในภวังคจิตแห่งจักขุประสาทและโสตรประสาท กายประสาทเป็นปัจจัยแก้จักขุประสาทเพราะเนื่องด้วยรูปหรือเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขเป็นทุกข์ในประสาททั้ง ๕ เพราะเป็นรูปอาศัย ความเห็นว่าเป็นรูปทั่วไปจัดเป็นทิฎฐิอย่างหนึ่ง เป็นต้น

๔.๓.๘ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเห็นในอนัตตลักษณะ

การเห็นสภาวะตามเป็นจริงประการใดที่ชื่อว่าเห็นพระไตรลักษณ์ ประตู่แห่งอารมณ์ในการกำหนดรู้เช่นเดียวกันย่อมต้องอาศัยความรู้ในความเกิดดับแห่งรูปและนาม เป็นประตู่แรกของความรู้ในอนัตตลักษณะ ความรู้ในญาณชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณมีบาพฐานจากการพิจารณาในทิวฏฐิวิสสุตติญาณ กำหนดรู้ในสภาวะลักษณะแห่งรูปและนาม ความรู้ในสภาวะลักษณะแห่งรูปและนามนี้เป็นไปด้วยสภาวะคือปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยมีอารมณ์ ได้แก่ อารัมมณปัจจัย ตัวอย่าง วิปัสสนาญาณจักกำหนดรู้ธาตุดินได้ ย่อมนี้ก็น้อมไปในอารมณ์มีลักษณะตั้งมั่น แข็งแรง ชื่อว่า ธาตุดินทั้งหมด เป็นต้น

ความเห็นในอนัตตลักษณะ ได้แก่ ความเห็นว่าความดับไปของปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งแล้วปรากฏว่างจากตัวตน เช่น จักขุวิญญาณ โสทวิญญูณ กายวิญญูณ ธาตุทั้ง ๔ เวทนา ความเห็น ไม่เที่ยง แปรสภาพ ไม่คงที่ (แต่มีใช้ไม่รู้ว่าจะอะไรเกิดดับแล้ว) เป็นต้น เป็นสภาวะปรุงแต่งซึ่งอัตตาตัวตน เพราะเห็นตามเป็นจริงด้วยลักษณะแห่งอนัตตลักษณะ ความขาดพร่องไปแห่งปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ปรุงแต่งกัน สภาวะของการต่อสู้อันรณไขว่คว้ามีในรูปนามใด ย่อมหาตัวตนมิได้ คือ ลักษณะไม่ใช่ตัวตนหรืออนัตตลักษณะ เป็นต้น

๔.๓.๙ การแก้ปัญหาสภาวะธรรมโดยพิจารณาความเห็นผิดในรูปกับนาม

เห็นว่ารูปหมายเอาวัตถุ รูปในที่นี้ไม่ใช่รูปในการกำหนดรู้ได้ด้วยรูปภายในตน แต่หมายเอารูปที่เป็นวัตถุภายนอกซึ่งประกอบจากธาตุ ๔ เช่นกัน ข้อนี้ไม่ผิดแต่เมื่อนำเข้ามาพิจารณาในอารมณ์แห่งวิปัสสนา อารมณ์ของผู้เห็นรูปนั้นจักมีตั้งอยู่ในจักขุประสาทไม่ใช่รูปในอารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐาน เพราะสืบสาวหาสมุฏฐานแห่งรูปมิได้ ความจริงกับความรู้ไม่ตรงกันไม่ละขาดแต่ประการใด และเข้าใจธรรมชาติของนามธรรมผิดว่าอยู่ภายในกายแห่งตนส่วนรูปอยู่ภายนอกจากตนทั้งหมดเท่ากับเห็นว่ารูปวัตถุตั้งอยู่ที่จักขุประสาทได้ประการเดียวหรืออยู่ในความรู้ว่ามีรูปด้วยสักว่ารูปมีเพราะความรู้หรือสัญญา ความจริงรูปในอารมณ์แห่งวิปัสสนานี้เป็นเหตุผลต่อกันไม่ขาดสายอยู่ตลอดเวลา จะว่ารูปไม่เกี่ยวกับนามนั้นเป็นความเห็นผิด เพราะนามธรรมนี้เป็นไปด้วยลักษณะน้อมไปสู่อารมณ์ การกำหนดรู้นามธรรมยากกว่ารูปธรรม เพราะเหตุนี้พระพุทโธศาจารย์จึงให้กำหนดรู้ในรูปให้ได้เสียก่อน เมื่อกำหนดรู้รูปแล้วเป็นเบื้องต้นย่อมจะสามารถบริกรรมไปในนามเพื่อกำหนดรู้ลักษณะแห่งนาม เป็นต้น

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ ชั้นที่ ๕, ไตรลักษณ์ เป็นต้น โดยศึกษาวิเคราะห์ชั้นที่ ๕ และไตรลักษณ์ในแง่มุมอื่นและหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ ความเป็นมาของพระสูตรเป็นตัวขยายความถึงการตรัสรู้และแสดงพระธรรมเทศนา ๒ กัณฑ์แรกและข้อปฏิบัติญาณการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า หลักธรรมที่พระองค์ตรัสสอนเพื่อให้ปฏิบัติอย่างถูกต้อง และผู้เลื่อมใสศรัทธาในพระธรรมวินัยของพระองค์ประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องกับเหตุและปัญหาในการดำเนินชีวิตเพื่อความถึงพร้อมด้วยปฏิบัติสำหรับบอกรอกจากทุกข์ ความหลุดพ้นจากชั้นที่ ๕ คือ หนทางออกจากทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาด้านปริยัติธรรมเป็นบ่อเกิดความรู้ทางปัญญา โดยนำหลักธรรมอื่นมาอธิบายให้เห็นความสัมพันธ์ของหลักธรรม จากการศึกษาวิจัยพอสรุปเป็นแนวทางเบื้องต้น ๓ ประการ ดังนี้

๑). การศึกษาประวัติความเป็นมาและเนื้อหาในอนัตตลักขณสูตรพบว่า เนื้อความในพระสูตรแสดงให้เห็นถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้ดีแล้วด้วยอาการ ๑๒ ประการ ทรงตรัสให้โอวาทแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ โดยการพิจารณาเรื่องปัญญานี้เพราะเป็นจริงโดยรูปและนามเป็นเหตุเป็นผลต่อกันและความเป็นไปแห่งปัญญาคือทางออกจากทุกข์ การแสดงพระธรรมเทศนาด้วยความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ อันพระองค์ได้ตรัสรู้ดีแล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดแล้ว ญาณเกิดแล้ว วิชชาเกิดแล้ว ปัญญาเกิดแล้ว แสงสว่างเกิดแล้วในธรรมทั้งหลายอันเราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้ทุกขอริยสัจจ์ นี้สมุทัยอริยสัจจ์ นี้โรธอริยสัจจ์ นี้โรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ เป็นกิจควรรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนิน” “ภิกษุทั้งหลายรูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จะเป็นอัตตาแล้ว ย่อมไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ บุคคลย่อมได้ในรูปอย่างนี้ว่า ขอรูปร่างเป็นอย่างนี้ ยอมาได้เป็นอย่างนั้นเลย เป็นต้น” ธรรมในที่นี้หมายถึง รูปนามซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยแล้วเกิดผลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายว่าตน ตัวตน และเป็นไปแก่ผู้เห็นภายในรูปนามนั้นว่า เป็นสิ่งที่ควรละออกจากความมีความเป็นดังนั้น ควรเป็นหน่ายคลายกำหนด เป็นต้น

ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสให้อิวาทแก่ปัญจวัคคีย์ หมายถึง สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง มีความเป็นไปในสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สภาวะที่เป็นทุกข์ สภาวะที่เป็นเหตุของทุกข์ สภาวะที่เป็นความดับทุกข์ สภาวะที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (มรรคญาณ) ความเป็นไปแห่งสภาวะที่เป็นปัจจัยแก่รูปนามทั้งหมด เรียกว่า “ธรรม” ว่าโดยหลักการ คือ ปัจจัยในปฏิฐาน ๒๔ อันนำไปสู่ผลประการหนึ่ง นำไปสู่กระบวนการแห่งรูปนามประการหนึ่ง เช่น เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยเป็นเหตุ เป็นผลแก่ชาติ ชาติ ได้แก่ ความเกิด การหยั่งลงสู่ครรภ์แห่งมารดา เป็นต้น

การวิจัยและค้นคว้าหลักธรรมเพื่อนำมาวิเคราะห์และอธิบายหลักธรรมต้องนำข้อมูลมาพิจารณาด้านความสอดคล้องกันของแหล่งข้อมูล เพื่อให้เห็นตัวแปรสำคัญเป็นปัจจัยที่เป็นไปตามความจริง และผลของปัจจัยนั้นๆ ได้แก่ หลักธรรมในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และเป็นแนวเชิงเปรียบเทียบและสังเคราะห์ เพื่อความถูกต้องของข้อมูลที่ทำกรวิจัย ได้แก่ การบรรลุดุธรรมของปัญจวัคคีย์ หากนำมาวิเคราะห์ต้องแยกประเด็นดังนี้ว่า ปัญจวัคคีย์เป็นผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า และหากพิจารณาด้านความเป็นไปได้ที่ทำให้ปัญจวัคคีย์ได้บรรลุดุธรรมนั้น โดยการสังเคราะห์เข้ากับหลักการปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้ง คือ วิปัสสนากรรมฐาน หลักธรรมที่สังเคราะห์เข้ากับวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่ แนวทางวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นต้น

ไตรลักษณ์ชื่อว่าเป็นหัวใจสำคัญในด้านความตระหนักที่เป็นความจริง ความเห็นตามสภาวะที่เป็นจริงเรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ เป็นญาณที่เกิดในญาณ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นปัญญาญาณที่เห็นขั้น ๕ โดยสมุฏฐานของรูปกับนามเป็นไปในกฎแห่งธรรมตาหรือสามัญญลักษณะ ประกอบด้วยสมุฏฐานปัจจัยของสภาวะธรรมเหล่านั้น ความรู้ในเหตุและผลเป็นปัญญา ความเป็นจริงของสรรพสังขารธรรมนั้น การแสดงปัจจัยอันสืบเนื่องกันเพื่อพิจารณาความเป็นไปแห่งรูปนามในอริยสัจ ๔ บ้าง ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งตัณหา เป็นที่มาแห่งทุกข์ ความดับแห่งปัจจัยเหล่านั้น เป็นความรู้ความดับทุกข์ การดำเนินในข้อให้ถึงความดับทุกข์ คือ ปัญญาเพื่อการออกจากทุกข์และความดับทุกข์ เป็นต้น

๒). วิเคราะห์อัตตาโดยนัยพิสดาร โดยการพิจารณาตามความเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของปัจจัยในปฏิจกสมุปบาท ว่าโดยจิต เจตสิก รูป เป็นไปด้วยปัจจัยแห่งรูปนาม ได้แก่ ปัจจัยที่เป็นอัญญมัญญปัจจัย ปัจจัยที่เป็นสหชาติปัจจัย เป็นไปแก่ผล คือ ความเกิด อัตตาจึงหมายเอาธาตุทั้งหลายว่าตัวตน ผู้เข้าถึงธาตุว่าตัวตนย่อมเป็นปุถุชน มิใช่พระอริยบุคคล อัตตาย่อมเห็นว่า นั่นเรานั้นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา

อนัตตาคือลักษณะความจริงของสรรพสัตว์ทั้งปวง ความเห็นว่าสรรพสังขารธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาเท่ากับเห็นอนุโลมตามความจริงแห่งอริยสัจ ๔ ประการ ความจริงอันประเสริฐ โดยการพิจารณาเห็นความเป็นไปแห่งรูปนามทั้งปวงว่า เป็นไปด้วยเหตุแห่งความจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน ประการหนึ่ง เป็นไปด้วยเหตุแห่งความจริงว่ารูปและนามมีธรรมชาติให้เกิดทุกข์ เหตุให้มีทุกข์ ได้แก่ ปัจจัย คือ ตัณหา ความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย คือ ตัณหา เป็นเครื่องนำสรรพสัตว์ให้เป็นไปในโลกนี้ด้วยประการแห่งทุกข์ มีอุปาทานเป็นปัจจัยสืบเนื่องให้มีภพ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นต้น เมื่อรู้ว่าสังขารธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยให้สรรพสัตว์มีทุกข์ด้วยภัยต่างๆ เป็น

ที่กำหนดในอรรถมนัสมันในธาตุ ๔ นาม ๔ และรู้แจ้งแก่ธาตุ ๔ นาม ๔ คือ ปฏิภาทาเพื่อให้เกิดซึ่ง ปัญญา ควรดำเนินตามทางดังนี้ เป็นหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรเป็นไปเพื่อได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน เป็นต้น

การวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรว่า การพิจารณาชั้น ๕ แล้วจิตหลุดพ้นจาก อาสวกิเลส อาศัยความเกิดขึ้นแห่งปัญญาและเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของรูปนาม ได้แก่ ปัญญาเกิดจากการพิจารณารูปนามประกอบด้วยกุศลจิตด้วยไตรลักษณ์ วิเคราะห์โดยนัยแห่งอภิธรรม คือ จิตและเจตสิก ปัญญาจัดเป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่งจะไม่อาศัยรูปนามมิได้ ย่อมเป็นไปในวิถีแห่งรูปนาม ประกอบด้วยความรู้ชอบแห่งการละซึ่งความกำหนดพอใจในรูปนามนั้น เป็นต้น

การวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรด้วยการสังเคราะห์หลักธรรมที่เป็นเหตุแก่การ ได้บรรลุธรรม ได้แก่ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้วได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน สังเคราะห์เข้ากับ วิสุทธิ ๗ วิปัสสนาญาณ ๙ และปัจจัยในปฏิฐาน ซึ่งเป็นทั้งส่วนที่ทำให้เกิดทิวฏฐิและส่วนที่ทำให้ได้ บรรลุมรรคผล การกำหนดรู้เอารูปนามมาเป็นอารมณ์เป็นเหตุแก่การสอบสวนซึ่งอารมณ์นั้นแล้วเกิด ปัญญา รู้แจ้งแก่ธรรมรูปธรรมนามเป็นเหตุให้จิตของผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพบความจริงว่า ตนมีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ เพราะความยึดมั่นถือมั่นเป็นปัจจัยให้เห็นประการนั้น เป็นต้น

การพิจารณาชั้น ๕ ด้วยอารมณ์ในชั้น ๕ เพื่อเปลื้องทิวฏฐิของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นเหตุให้เข้าใจว่า รูปนามคือ สิ่งที่ไม่ได้ ผู้เห็นรูปนามว่าเทพเจ้าย่อมไม่เปลื้องทิวฏฐิในชั้น ๕ นั้น เป็นเหตุให้เห็นผิดในธรรมว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เห็นว่าไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพราะความไม่รู้ คือ อวิชชา ปิดกั้นปัญญาในความรู้ก่อนจากรูปนาม เป็นต้น

๓). แนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยการจำแนกออกเป็น แนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหาเพื่อให้เกิดทักษะในการนำหลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรไปประยุกต์ใช้ ให้ถูกต้องต่อเหตุและผลของปัญหาว่าเป็นปัญหาภายในจิตหรือเป็นปัญหาภายนอก หรือทั้งสองส่วน ซึ่งบุคคลไม่พิจารณาให้ทั่วถึงในความเป็นไปแห่งรูปนาม ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นเป็นเหตุเป็นปัจจัย ด้วยความเห็นที่ว่าตัวตน มีในสมุฏฐาน มีในเหตุ คือ ตัณหา ความรู้ก่อนในความกำหนดยินดีเป็นเครื่อง ออกจากความยึดมั่น ความรู้ก่อนซึ่งตัณหาเป็นเหตุให้ละอุปาทาน เป็นต้น

การประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตรสังเคราะห์โดยความเป็นไปภายในและ ภายนอกเพราะมีผลสืบเนื่องกัน ได้แก่ ปัจจัยในปฏิฐานสมุปบาทเป็นปัจจัยให้เกิดผล คือ ภพ เพราะมี ภพจึงมีชาติ ความเกิด เป็นเหตุให้ได้ซึ่งอรรถภาพประกอบด้วยธาตุ ๔ นาม ๔ ผลย่อมเป็นไปในโลก ภายนอก มีปรากฏการณ์ซึ่งมีเหตุปัจจัยมาแต่รูปนามแห่งปัจจัยการหรือปฏิฐานสมุปบาท ธรรมที่เป็นไปภายนอกแต่มีผลจากการเกิด ความเกิดจึงเป็นจุดเริ่มแห่งทุกข์ การกระทำ ผู้ใดหมั่นกระทำแต่ ความดีย่อมได้รับผลดี มีพระพุทธศาสนาอุปถัมภ์แก่ปัญญา ย่อมได้รับผลคือความสันติในชีวิต ย่อมไม่ พบความเสื่อม ความหายนะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น ความเป็นไปภายนอกย่อมมีเหตุปัจจัย ผู้กระทำ ทุจริตย่อมได้รับผลชั่ว หากบุคคลไม่พิจารณาที่ตนแล้วแต่เพ่งโทษผู้อื่นย่อมเกิดความขัดแย้งเป็นเหตุแก่ การทะเลาะวิวาทหรือบุคคลจะพึงพิจารณาสภาวะธรรมในตนอยู่แต่ยังเพ่งโทษผู้อื่น ย่อมเป็นเหตุให้ กระทำกรรมอันไม่ยังประโยชน์แก่การอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข เป็นอันตรายแก่มรรค ผล นิพพาน

ความอหังการ มมังการย่อมมีในผู้เพ่งโทษนั้น การประยุกต์ใช้หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร โดยเนื้อหาหลักคือความเป็นอนัตตา ลักษณะมิใช่ตัวตน เป็นหลักการให้พิจารณาโดยรวมของเหตุปัจจัยที่เป็นไปภายในและภายนอก เป็นต้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาค้นคว้าวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร” มีขอบข่ายการศึกษาสภาวธรรมที่เป็นไปในอนัตตลักขณสูตร ซึ่งยังมีรายละเอียดที่ต้องศึกษาเพิ่มเติม ดังนี้

- ๑.) ศึกษาหลักวิทยาการต่างๆ ที่สนับสนุนความรู้เรื่องรูปนาม เช่น ศึกษาพระอภิธรรม ศีลขวิปัสสนากรรมฐาน
- ๒.) ศึกษาวิสุทธิ ๗ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
- ๓.) ศึกษาสภาวธรรมเกี่ยวกับจิต เจตสิก ในคัมภีร์ต่างๆ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

กรมการศาสนา. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสังคายนา ๒๕๓๐.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๑.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ส.ธรรมภักดี. **พระไตรปิฎกมหาวิถิตถารนัย ๕,๐๐๐ กัณฑ์.**

พระนคร : โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘.

พระพุทธรักษาจารย์. **พระวิสุทธิมรรค เล่มเดียวจบ.** มหาวงศ์ ชาญบาลีชำระและตรวจสอบ.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ(อำนวยการสาส์น), ๒๕๕๐.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

คณาจารย์สำนักพิมพ์เชียงใหม่. **นักธรรมชั้นตรี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เชียงใหม่, ๒๕๔๘.

คณาจารย์สำนักพิมพ์เชียงใหม่. **นักธรรมชั้นโท.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เชียงใหม่, ๒๕๔๗.

คณาจารย์สำนักพิมพ์เชียงใหม่. **นักธรรมชั้นเอก.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เชียงใหม่, ๒๕๔๗.

พุทธทาสภิกขุ. **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์.** กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์บริษัท ตาตาพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๙.

พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). **วิปัสสนากรรมฐาน.**

พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระพรหมมุนี สุวจนฺทร (ผิน ธรรมประทีป). **ธรรมประทีป.** พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙). **วิปัสสนาที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔.

นนทบุรี : โรงพิมพ์เพิ่มทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙,

M.A., Ph.D.) ตรวจและชำระ พระคัมภีร์สาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม :

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.

พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา. **ประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์เม็ดทรายพริ้นติ้ง, ๒๕๕๐.

พุทธทาสภิกขุ. **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์บริษัท ตาตาพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๙.

บารมี. **พระพุทธเจ้าองค์ใหม่ที่จะตรัสรู้ต่อจาก “เจ้าชายสิทธัตถะ”**. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร :

หจก.นวสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๑.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระอภิธรรมปิฎก**.

กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑.

รศ.ดร.ประยงค์ แส่นบูรณ. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮ้าส์,

๒๕๔๗.

สมัคร บุรวาศ. **ปรัชญาพราหมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระครูธรรมธรแสงชัย กนตสีโล (เพชรขึ้นสกุล). “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในอนั่งคนสูตร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์). “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์). “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกาย

เถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู). “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะ

บรรพในสติปัฏฐานสูตร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระสมมิตร ผาสุโก (รัตนพาณิชย์). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูจันท

ปัญญาภรณ์ (ขาว จันทาโก)”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ. “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาสัจจกสูตร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร

มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

นายพรชัย พันธุ์ไสว. “ศึกษาวิเคราะห์นิโรธสมาบัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธ

ศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

ภาคผนวก

“ยงกิลฺลิจิ วิญญานํ อตีตนาคตปจฺจุปปन्नํ อชณตฺตํ วา พิหิตฺธา วา โอิฬาริกํ วา สุขุมํ วา
หีนํ วา ปณฺีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ วิญญานํ ‘เนตํ มม, เนโสหมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ ติ เอวเมตํ
ยถาภูตํ สมมปฺปณฺณาย ทฺฐจฺพฺพํ.

“เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตฺวา อริยสวโก รุปสมฺีปี นินฺพินฺทติ, เวทนายปี นินฺพินฺทติ, นินฺพินฺทํ,
สงฺขารेषุปี นินฺพินฺทติ, วิญญานสมฺีปี นินฺพินฺทติ, นินฺพินฺทํ วิรชชติ, วิรชชติ, วิรชชติ, วิมุตฺตสมฺี ‘วิมุตฺต’
มิตฺติ ฌานํ โหติ, ซีณา ชาตฺติ, วุสฺสิตํ พุรฺหมจฺริยํ, กตํ ฌณฺียํ, นาปรั อิตถตฺตยา’ ติ ปชานาตี” ติ.

อิทมวโจ ภควา. อตฺตมฺนา ปณฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินฺนํ. อิมสมฺิณฺจ ปน
เวยฺยากรณสมฺี ภณฺณมาเน ปณฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขุณฺํ อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมฺุจฺจิสฺสูติ. สตฺตมฺ์.^๑

^๑ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๙/๘๐ – ๘๓.

อิตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” “วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น รูปร่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา เวหนอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี^๒

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๓/๕๙/๙๔ - ๙๖.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระชาณุชนก ยโสธโร (ชาณุทางการ)
- เกิด : วันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๓
- สถานที่เกิด : บ้านท่าวังหิน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ๓๔๐๐๐
- การศึกษา : จบมัธยมต้น โรงเรียนบ้านปลาตูก พ.ศ. ๒๕๓๙
จบมัธยมปลาย โรงเรียนกิตติคุณวิทยา วัดมหาวนาราม พ.ศ. ๒๕๔๒
สอบไล่ได้นักธรรมชั้นเอก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๖ สำนักเรียนวัดอัมพวัน
พุทธศาสตร์บัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) สาขาศาสนาและปรัชญา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๕๕๘
- ประสบการณ์ทำงาน : พนักงานบริการรถและพนักงานต้อนรับบนรถบริษัทนครชัยแอร์ ๔ ปี
ครูพระสอนศีลธรรม โรงเรียนอุบลราชธานีศรีวนาลัย
- อุปสมบท : ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๒ วัดไชยมงคล ตำบลในเมือง อำเภอเมือง
จังหวัดอุบลราชธานี ๓๔๐๐๐
- สังกัด : วัดไชยมงคล ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ๓๔๐๐๐
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๖๐
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดป่าดงบังไฟ บ้านหมากมี หมู่ ๑ ตำบลกระโสบ อำเภอเมือง
จังหวัดอุบลราชธานี ๓๔๐๐๐

